

Az áthaladás helyéből találkozások tere

A Mikszáth Kálmán tér teresedési
folyamatának építészetszociológiai vizsgálata

Jelige: tsx814

Lezárás dátuma: 2024.05.22

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
1. Bevezetés.....	3
2. A vizsgálat elméleti háttére – A valóság társadalmi felépítése	4
2.1. A valóság társadalmi meghatározottsága – az intézményesülés folyamata.....	5
2.2. A valóság belakása és megerősítése	6
3. A tér és az ember kapcsolata	8
4. A város térbeli világa	12
4.1. A modern nagyváros tapasztalata	14
4.2. Köztér, utca és a nyilvánosság.....	17
5. A kutatás módszertana.....	20
5.1. Az adatgyűjtés és az elemzés menete	21
6. A kutatás eredményeinek bemutatása	24
6.1. Történeti előzmények – Józsefváros beépülése és a mágánegyed létrejötte.....	24
6.2. A tér kialakulásának körülményei – társadalmi és materiális adottságok	26
6.2.1. Tér vagy utca? – Térhasználat és térpercepciók korabeli újságcikkek és képi források alapján 29	
6.2.2. A tér világa a megújulást megelőző időkben	33
6.2.3. Az épített környezet és a térhez való viszonyulás változásai	33
6.3. A tér rehabilitációja – Érdekek, elképzelések és a térnyerés harca a megújulás folyamatában 38	
6.3.1. A Palotanegyed és a tér rehabilitációja mögött meghúzódó érdekek	38
6.3.2. A belakásból származó újabb igények – A Krúdy Gyula utca felkarolása.....	40
6.3.3. A helyi közösség megerősödése – A rehabilitációt lekövető identitáserősítő programok hatása a térre és környékére.....	42
6.4. Az áthaladás helyéből a találkozások tere	44
6.4.1. A tér jelentősége a városszövetben.....	48
7. Összegzés	52
8. Irodalomjegyzék.....	55
9. Mellékletek.....	57
9.1. Interjúalanyok listája	57
9.2. Képi források.....	57
9.3. Térhasználói interjúvázlat	60
9.4. Tervezői interjúvázlat.....	60

1. Bevezetés

Az ember a tárgyi világgal, benne a maga építette környezetével kölcsönhatásban él. Valóságunk emberi tevékenységek által, a tárgyi világunkkal való szoros kapcsolatban épül fel, stabilizálódik, teremődik újjá. A mai modern, piaci szempontokat kiszolgáló és a célracionalitás elvei szerint szerveződő városokban viszont egyre kevesebb lehetősége marad az embernek arra, hogy tevékenyen formálja saját életének színterét. A technikai újítások, a közlekedés gyorsulása, valamint a munkahely és a lakóhely viszonyának változásai alapvetően módosították a térhez fűződő viszonyunkat. Településeink képében egyre nagyobb szerepet kapnak a gyorsaságot biztosító többsávos autópályák, valamint a kontrollált cselekvéseket lehetővé tevő bevásárlóközpontok és irodaházak. A városok élhetőségének szempontjából éppen emiatt nélkülözhetetlen olyan terek kialakítása, amelyek nyitott környezetként társas interakciókat tesznek lehetővé, ezzel elősegítve a városi tér közös megalkotását és belakását. A város tehát ideális esetben nem végleges formákban ölt testet: a város terét emberi gondolatok, tervek, a tárgyi adottságok és a benne zajló térgyakorlatok összekapcsolódása, állandóan változó rendje hívja életre.

Dolgozatomban egy 1998-ra felújított, azóta egyre népszerűbb köztér, a palotanegyedi Mikszáth Kálmán tér teresedési folyamatát vizsgálom. Arra a kettős kérdésre keresem a választ, hogy milyen viszonyulási lehetőségek jellemzik, és hogy milyen tényezők alakították, tették térré a korábban főleg csak áthaladást biztosító Mikszáth Kálmán teret. Milyen érdekek, tervek és gyakorlatok hatására alakult a ki a tér mai világa? A vizsgálat során térhasználói és szakértői interjúk segítségével, történeti kutatással kiegészítve tárom fel a Mikszáth Kálmán tér változását előidéző és lehetővé tevő faktorokat, mindvégig hangsúlyozva, hogy ez a folyamat nem vezethető vissza egyetlen tényezőre, valamint hogy a tényleges alakulási folyamat ember és hely dinamikus viszonyában, nem pedig determinisztikus szembenállásban értelmezhető. Egy tér világára nem pusztán a tervezői elképzelések és a materiális viszonyok hatnak, ugyanolyan fontos összetevője a tereket használók tapasztalásai, élményei és viszonyulásai. Ezek együttese alkotja végső soron a „helyek szellemét”, mely az emberi tevékenységek és gondolatok állandó mozgása által nyer magának formát.

Alapvető feltételezésem, hogy a Mikszáth Kálmán tér a mai formájában, a fizikai megújulást követően tölti be igazi tér szerepét azáltal, hogy olyan társadalmi interakcióknak helyet adó térré tudott válni, amely képes a pusztán közlekedési és közigazgatási funkciókon túl élhetőségi szempontokat is biztosítani. A későbbiekben azonban azt is bemutatom, hogy a fizikai rehabilitáció nem elég egy köztér megújulásához, ez csakis a belakás folyamata által történhet meg.

A dolgozat első részében részletesen kifejtem, hogy a valóság miként konstituálódik Peter Berger és Thomas Luckmann szerint; hogyan értelmezhető az a folyamat, amelyben az ember állandó mozgásban létrehozza a világát, de ezzel egy időben be is lakja azt. Ennek a dinamikának a felismerése segítheti egy köztér átalakulásának megértését és azoknak a viszonyrendszereknek, tényezőknek a feltérképezését, melyek alakították a Mikszáth Kálmán tér mindennapi világát és betöltésének módját. Az elméleti keret kialakításához fontosnak tartom azoknak a szerzőknek, gondolkodóknak, építészeti teoretikusoknak a munkáit is bevonni, melyek a tér minőségi dimenzióját helyezik előtérbe a helyek, ember által létrehozott dolgok vizsgálatakor. Ezt követően kitérek a várostervezés és a köztéri funkciók történeti változásaira, majd a módszertani fejezetben ismertetem a legfontosabb kérdéseimet, a megközelítés módszertanát és a dolgozat kiindulópontját jelentő előfeltételezésemet.

2. A vizsgálat elméleti háttere – A valóság társadalmi felépítése

Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* (1998) című tudásszociológiai értekezésükben a mindennapi valóság szociológiai elemzésére tesznek kísérletet annak a tudásnak a vizsgálatával, amely az ember hétköznapi cselekvéseit szabályozza a világban való mozgás és tevékenység során. A szerzőpáros nagyban merít a fenomenológiai hagyományból, így vizsgálódásaik fontos kiindulási alapja az, hogy hogyan épül fel az a társadalmi világ, amelyben a mindennapjainkat éljük és amely valóság objektivitása ellenére is szubjektíve értelmes, koherens egészként jelenik meg számunkra. Max Weber és Émile Durkheim alapvető téziseire támaszkodva arra keresik a választ, hogy miképpen lehetséges, hogy „aminek szubjektíve értelmet tulajdonítanak, az objektív tényvé válik?” A társadalom épp ezzel a kettős jellegével válik igazán valóságossá, hogy nem csak az emberen kívül létező struktúráként emelkedik ki, hanem ugyanúgy megtalálható a gondolataink, érzéseink, egyéni tapasztalataink rendszerében (Berger – Luckmann 1998: 35).

Bár írásukban kiemelten a nyelvi objektivációk elemzésével foglalkoznak, fogalomrendszerük elégséges támpontot biztosít a tér és az ember kapcsolatának megértéséhez, a tárgyak és épületek által kialakított és berendezett valóság felépülésének vizsgálatához. Az ember nemcsak nyelvi úton rendezi világát: fontos hatóerővel rendelkezik az általunk létrehozott tárgyi környezet is, ugyanakkor – és ezt később még hangsúlyozni fogom – az ember és környezete között kialakult kapcsolat sokkal inkább kölcsönhatásként, semmint determinisztikus szembenállásként értelmezhető.

2.1. A valóság társadalmi meghatározottsága – az intézményesülés folyamata

A szerzőknek a filozófiai antropológiában gyökerező felfogása szerint az ember nem rendelkezik egy előzetesen meghatározott zárt világgal, mint az állatok. Nincsen olyan erős ösztönapparátusa, biológiai eszköztára, mely a világot stabilizálná, ezért szüksége van valamilyen társadalmi rendre, amely szabályozza a létét és fogódzókkal szolgál a mindennapokban. Az így létrehozott, felépített és belakott világot a bejáratott rutinok, modellé rögzült cselekvések tartják fenn és stabilizálják. Ez a valóság csakis a személyközi jellege által tud fennmaradni, a világunk másokkal érintkezve, közös értelmezés és alakító tevékenység útján nyeri el az objektivitás szintjét. Az így létrejött társadalmi rendet tehát nem a természet törvényei irányítják, hanem sokkal inkább azok az emberi cselekedetek, melyek által alakot öltenek gondolataink, világra vonatkozó elképzeléseink (Berger – Luckmann 1998: 72-80).

Ez az emberi világ valóságok sokaságából épül fel, „az elérhetőség különböző fesztávjai” alapítják meg a mindennapok eltérő életvilágait (Hidas 2015: 47). A közelség és a távolság különböző fokozatai szerint tapasztalt világ azon zónája áll hozzánk a legközelebb, melyet a közvetlen testi cselekvésünkkel elérünk és hatással lehetünk rá. Ez a valóság ugyanakkor interszubjektív valóság is egyben, melyet megosztok másokkal, akikről feltételezem, hogy a világot rendező és szabályozó objektivációkat hozzám hasonlóképpen észlelik (Berger – Luckmann 1998: 40–42). Ennek a közös horizontnak a létrejöttét, a cselekvések, tapasztalások és gondolatok intézményesülését habitualizációs folyamatok előzik meg, ami a megszokott, ismételt tevékenységek közös tipizációjának eredménye. Ezek a közös tipizációk mindig egy közös történelem gyümölcsei; az intézmények létrejötte értelmezhetetlen lenne az őket létrehozó történeti folyamatok nélkül. A tudásunk, valóságunk történetiségének elfogadása egyben azt is jelenti, hogy világunk nem egy tetszőleges konstrukció eredménye, nem lehet valamit önkényesen egy olyan jelentéssel, értelemadással felruházni, ami nincs jelen az adott dolog lényegében (i.m. 84). Ha ezt egy városi tér példáján nézzük, a történeti szempontok feltárásával felfedezhetővé válik a világot szervező eszmék és gyakorlatok összessége, melyek egységes tudást alkotva formálták az emberek világról való gondolkodását és abban való mozgását. Richard Sennett *Flesh and Stone* (1994) című műve például rámutat arra, hogy miképpen alakította a városi tér elrendezését a testi tapasztalás és a testről való gondolkodás, ami egy kor gondolkodásán túl a tárgyi környezetben is rögzült.

Az ember az így létrehozott társadalmi világával, anyagi környezetével kapcsolatban áll. Ez a valóság három dialektikus mozzanat, az externalizáció, az objektiváció és az internalizáció kölcsönhatásában értelmezhető. Maga a társadalmi rend jelentős mértékben

emberi tevékenységek eredménye, amelyet objektív valóságként észlelünk, és amely ezért ellenáll az egyéni újraértelmezéssel szemben. Ez a tárgyiasult világ folyamatosan visszahat az emberre, aki a létrehozott társadalmi rendet magába fogadja, internalizálja. A három elem ilyesfajta dialektikája akkor válik láthatóvá, ha a létrehozókon túl megjelenik egy következő nemzedék, amely nem vett részt a közös horizont megteremtésében. Az intézményes világnak emiatt legitimációra van szüksége, hogy igazolni tudja létjogosultságát, hogy az áthagyományozás során követendő mintákat írjon elő a további nemzedékek számára. A legitimáció alapja mindenekelőtt a nyelv, amely összegzi, hozzáférhetővé teszi a társadalmilag érvényes tudást. Ez a tudás magába foglalja mindazt, ami tudható, és keretezi a jövőbeli tapasztalásokat azáltal, hogy már egy meglévő, leülepedett struktúrába illeszti azokat. Az így lerakódott, tárgyiasult tudás emlékezetté szilárdulva, szokásokba, rutinokba, valamint materiális világunkba rögzülve hagyományozódik át generációról generációra. Érvényességének záloga, hogy egy objektívan elérhető jelrendszer révén anonimabb vonatkozási sémát kínál a társadalom tagjai számára, vagyis elválva a tapasztalatok eredeti, konkrét összefüggéseiről, általánosan hozzáférhetővé és szubjektíven beláthatóvá válik. A legitimáció legmagasabb szintjét elérve megteremtődnek azok a szimbolikus értelmvilágok, melyek már nagyobb totalitásként integrálják az intézményes rendet. Ez az integráltabb vonatkozási keret rendezi a tapasztalatainkat, tevékenységeinket, relevanciájuknak megfelelően (Berger – Luckmann 1998: 90–99; 136–141).

2.2. A valóság belakása és megerősítése

A korábban említett, valóságot szervező dialektikus elemek közül az internalizáció folyamatáról kell részletesebben szót ejtenünk. Egy köztér vizsgálatának szempontjából azért fontos a dialektika ezen elemének ismertetése, mivel az épített környezet belakása koronként és csoportonként eltérő lehet. A birtokbavétel módját nagyban meghatározza, miképp gondolkodnak az emberek az adott városi térről, milyen térgyakorlatokat tesz lehetővé az épített környezet, valamint milyen elvek, érdekek irányítják a város nagyobb léptékű mindennapjait. Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, maga az internalizáció is képes termékenyen formálni a város téri világát, azáltal, hogy az emberek lépéseikkel, „csendes termelőként” újabb és újabb tájékat hasítanak ki, fedeznek fel maguknak. Egy rehabilitáció sikeressége nagyban függ a később belakó emberek viszonyulásaitól, térhasználatuk intenzitásától.

Az internalizáció nem más, mint az intézményes rend, az objektív tudás bensővé tétele, valóságunk „belakása”. Ez a művelet teszi lehetővé, hogy embertársainkat közös világunkon belül megértsük és társadalmi valóságunkat egy értelmes egészként felfogjuk. A

társadalomban való létnek tehát a legfontosabb kritériuma, hogy az ember szerepet vállal a valóságot fenntartó dialektikában, amelynek kezdő lépése, hogy születésével készen kap egy világot, amelyet mások már megalapoztak előtte. Ez az átvétel a szocializáción keresztül történik: az elsődleges szocializáció bevezeti a gyermeket a társadalmi világba, a másodlagos szocializáció során a szocializált egyén – konzisztensen alapozva az elsődleges szocializáció által felépített világra – internalizálja a társadalmilag szétszott tudás szerepének megfelelő szeletét (i.m. 181–193).

A szocializáció sosem ugyanolyan, mint az előző generáció esetében. A megváltozott társadalmi viszonyok, kollektív értelemadások módosulásai folyamatosan alakítják valóságunk tárgyiasult adottságait, internalizálásának módját. Ebből következik, hogy objektív és szubjektív valóságaink között lévő kapcsolat nem statikus, hanem állandó „finomhangolás” eredménye. A későbbi nemzedékek már máshogy lakhatják be a korábban felépített, megörökölt világot, másképpen viszonyulhatnak a valóság felépítését erőteljesen befolyásoló elméleti alapokhoz is (i.m. 88; 150). Jó példa erre városaink történelmi negyedei, ahol egyidőben vannak jelen letűnt korok építészeti örökségei és azok a jelenkori „lakók”, akik a megváltozott viszonyrendszernek megfelelő térhasználattal újabb jelentést írnak az épületek, tárgyak, térelrendezések értelemrendjébe.

A társadalomban való lét tehát nem egy állandó és minden változásnak ellenálló berendezkedést hoz létre, hanem egy folyamatosan módosuló valóságot. A szubjektív valóság törékeny világ, a benne előforduló határszituációk fenyegetése ellen minden társadalomnak ki kell dolgoznia a maga eljárás módjait. A valóság ilyesfajta megerősítése a szignifikáns másokkal közösen beszélgetve, cselekedve történik, ezzel újratermelve-újrateremtve, objektiválva a világot. A szubjektív valóság léte továbbá mindig is „plauzibilitás-struktúrától” függ, tehát az adott értelemvilág megerősítése sajátos társadalmi alapokat igényel. Egy életvilág csak akkor tud fennmaradni, ha az egyénen kívül vannak olyan szignifikáns mások, akik osztoznak ebben a valóságban és akik számára az hasonlóan releváns. A szubjektív valóság átalakításának is alapvető feltétele, hogy szignifikáns másokkal interakcióba kerülve megerősítjük a megújuló alapokat. Az új valósághoz tehát meg kell találni a legitimáló társadalmi bázist, újjá kell szervezni azt, hogy a megújult plauzibilitás-struktúra az egyén világává tudjon válni. Ilyenkor nemcsak az új valóságot kell megerősíteni, hanem azt a folyamatot is, amelyben ez létrejött, átértelmezve vagy épp elvetve a korábbi rend adottságait. Ez történhet minimális változtatásokkal, mindvégig kapcsolatot tartva a múlttal, vagy teljes egészében a jelenre alapozva a korábbi létviszonyok teljes elvetésével. Ez utóbbi szélsőséges eset azonban ritkábban fordul elő a társadalomban, sokkal inkább az objektív és a szubjektív

valóság közötti egyensúlyozásból származó módosulások a jellemzőek (Berger – Luckmann 1998: 204–224).

Összefoglalva az eddigi gondolatokat: a társadalmi világ nem egy emberen kívül létező entitás és nem is pusztán személyes konstrukció, hanem olyan interszubjektív valóság, melyben a jelentések és az értelmek, a tipizációk és a mindennapi rutinok kollektíven meghatározottak és bejáratottak. Egy városi tér vizsgálata során sem szabad megfeledkezni arról, hogy az épített környezet, a tárgyakorlatok és benyomások ugyanúgy az ember és a valóság dialektikus viszonyának a termékei, mint mondjuk a nyelv. A térbeli világ mint életünk színtere utal az aktuális társadalmi viszonyokra azáltal, hogy épületekbe, a tér valahogy történő alakításába sűríti az ember gondolatait, érdekeltségét és így orientálja mozgását, gondolkodását, cselekvéseit. Másfelől az ilyesformán létrejött tárgyi világ önálló jellege ellenére is nyitott marad az emberi viszonyok, a térhasználat módjai változásaira. Az építés aktusa önmagában is a világ megteremtésének egyik lépése, mely egy emberi valóságot emel ki a káoszról a téralakítás folyamatán keresztül (Eliade 1987: 23–26).

3. A tér és az ember kapcsolata

A tér problematikája nem újkeletű: a „téri fordulatnak”¹ köszönhetően számos megközelítéssel találkozhatunk annak meghatározására, hogy mi is a tér, hogyan fordul az ember ehhez a fizikai környezethez, és fordítva, miként követi le egy térbeli elrendezés az emberi gondolkodást és gyakorlatokat. Ennek következtében a hangsúly fokozatosan a megélt, társadalmilag felépített és belakott tér irányába mozdult el a korábbi geometriai térfelfogás helyett (Keszei 2015: 52). Most olyan megközelítéseket tekintünk át, amelyek közelebb visznek minket az ember és a térbeli valóság kapcsolatának megértéséhez.²³

Ami az ember térbeli voltának egzisztenciális fenomenológiáját illeti, Martin Heidegger az *Építés, lakozás, gondolkodás* című előadásában a létezés térbeli viszonyait tárja fel a „lakozás” terminusán keresztül. A lakozás nem más, mint az a mód, ahogyan mi emberek a földön létezünk, egzisztálunk. Nem egy viselkedés sok más viselkedésmód közül, hanem az az alapvető létmód, ahogyan emberként belakjuk a világot. Az ember nem egy, már előzetesen adott térben kezdi meg világalakító munkáját, hanem az emberi tevékenység, az

¹ A téri (a szakirodalomban térbelinek nevezett) fordulat áttekintéséhez lásd: Soja (1989), Lefebvre (1991).

² Hazai szinten Berger Viktor foglalkozott részletesen a társadalom térbeliségének problémájával, *Térré szőtt társadalmiság* (2018) című könyvében szociológiai térelméletek rekonstruálásával tárja fel a társadalmi viszonyok, emberi cselekvés térbeli formákban történő megtestesülésének folyamatát.

³ Az épített környezet, valamint a társadalom termékeny kölcsönhatásáról lásd Tamáska Máté építésztársadalmi megközelítéseit (pl. Tamáska 2022).

ember térnyerő aktusa által bontakozik ki a valóságunk, amely alapvetően térbeli (Heidegger 2002: 257–259). Téri világunk nem egy rajtunk kívül eső objektumként jelenik meg számunkra, hanem éppen az „átélt anyagságunk” által van „bejárásunk” a világba, testi létezésünk teszi lehetővé a hozzáférést (Hidas 2015: 35; Merleau-Ponty 2012: 261). Az ember ebből kifolyólag „nem úgy találja magát a térben, ahogy egy tárgy, pl. egy doboz ott van, és nem is úgy viszonylik a térhez, mintha egy tértelen szubjektum lenne, amely ezek után még egy adott térhez is viszonyul, hanem az élet eredetileg ehhez a térhez való viszonyulásban játszódik, és attól még gondolatilag sem vonatkoztatható el” (Bollnow 1963: 23, idézi: Schneller 2002: 224).

Ez a lakozás lenne ideális esetben az ember környezetalakításának a célja, ami viszont a modern építészetben egyre inkább feledésbe merül. Az ember és a tér viszonyának egy teljesen más aspektusához juthatunk, ha a teret nem mint egy üres tartályt képzeljük el, hanem követve Heidegger elgondolását, a lakozásból kiindulva, az ember és a helyek kapcsolatán keresztül értelmezzük. Ennek szemléltetésére Heidegger a híd példáját hozza fel, amely a mi szempontunkból is fontos példa a tér felépülésének megértéséhez. A híd létesítése előtt a híd által összekötött két part még nem létezik. Nem egy eleve adott térbe lett elhelyezve az építmény, hanem maga a híd idézte elő a part két összekötött pontjának a teresedését. A híd által váltak ezek a partszakaszok összekötésre méltó helyekké, melyek később teret rendeztek be (Heidegger 2002: 262–265).

Az építés, a „dolgoz” létesítése mind a lakozásunkhoz járulnak hozzá, és az így létrehozott építmények nem feltétlen kell, hogy fedeleket adó hajlékok legyenek. A lakozás az építmények létesítésén túl egyfajta kímélő megóvást is magába foglal, ami nemcsak a negatív tényezőkkel szembeni védelmet jelenti, hanem valaminek a saját lényegében való megóvását, szabadon hagyását (Heidegger 2002: 260). Ez a tér folyamatosan születőben van a lehetőség és a realizálódás feszültségében, alkotója pedig mindaz, ami benne megtörténik (Schneller 2002: 13). Az ember tehát nem egy, már előzetesen adott, háromdimenziós térben kezdi meg világalakító munkáját, hanem a „mindennapi foglalatosság jövés-menése” tárja fel, teszi megismerhetővé valóságunkat, amely alapvetően térbeli (Heidegger 2019: 122).

Ugyancsak a filozófiai fenomenológia perspektívájából Mircea Eliade a *Szent és profán* című könyvében kifejti, hogy ez a fajta kibontakozás, feltárás nem történhet meg egy szilárd pont nélkül, szükséges egy előzetes tájékozódás ahhoz, hogy megalapozódjon a világunk. Eliade különböző korokból és kultúrákból kiragadott példáin keresztül azt mutatja be, hogy melyek a vallásos térélmény legalapvetőbb kifejezési lehetőségei. Az archaikus társadalmak számára a „szent” a valósággal volt rokon értelmű, olyan valami, ami „léttel telített”. A

vallásos ember ilyesfajta szent univerzuma olyan tárgyakban nyilatkozik meg, melyek a profán életünk szerves alkotóelemeit képezik, ugyanakkor túl is mutatnak azon, valamiképpen a „szentet”, a valóságot gyűjtik magukba (Eliade 1987: 7–9). Az ilyen megszentelt tárgyak, helyek szervezik a vallásos ember számára a teret, amire viszont azért van szüksége, hogy ne esetleges, szubjektív tapasztalatok viszonylagosságában éljen, hanem e tárgyak által létrehozott objektív valóságban tudjon tájékozódni. Bár Eliade megkülönbözteti a vallásos ember tapasztalatát a deszekralizált világban élő ember tapasztalatától, le is szögezi, hogy nincs teljesen profán létezés, mindig megmarad valami a vallásos világfelfogásból. Az ember térnyerő aktusát a mai szekularizált világban a „szabaddá tétel” fogalma értelmében érthetjük meg igazán, ami nem jelent mást, mint valaminek a lényegi megóvását és kibontakoztatását. A szabaddá tétel annyit tesz, hogy az épített környezet képes a közösségi léptéket figyelembe véve olyan tájékozódási pontokat biztosítani, melyek nem csak az egyén mindennapjait tehermentesítik, hanem olyan társas interakciókat is lehetővé tesznek, amelyek által a társadalom társadalomként és nem egy jól olajozott gépezetként működik (Eliade 1987: 17–26; Schneller 2002: 218).

Egy fenomenológiai tájékozódású szociológiai program, amelyen Alfred Schütz nyomán Berger és Luckmann könyvében megfogalmazódik, közvetlen metafizikai vonatkozások nélkül tekint az ember társadalmi térbeliségére. A társadalom a világ eredendő térbelisége alapján mintegy beleírja magát a fizikai környezetbe a rutinizált és intézményesedett cselekvésein keresztül. Az így kialakított anyagi valóság az ember objektívizációs tevékenységének eredménye, ebből következőleg vissza is hat a társas világra a tárgyakba, épületekbe zárt szokások és hagyományok rendje. Ez a rend felszámolja az emberi cselekvések és értelmezések esetlegességét, meghatározza a világban való mozgás és gondolkodás irányát és lehetőségeit, „megadja a ’valamihez képest’ cselekedni materiális bázisát” (Keszei 2015: 53). Maurice Halbwachs rávilágít arra, hogy e szokások és hagyományok visszaidézhetősége, az emlékek lokalizációja elképzelhetetlen lenne térbeli és időbeli fogódzók hiányában. Nem egy érzelmileg erős, domináns emlék teszi lehetővé ezt a lokalizációt, hanem egy – természetesen érzelmeken is alapuló – gondolkodási folyamat, amely közösségi tájékozódási pontokra támaszkodva rendszerezi és helyezi el az adott emléket. Az emlékezés tehát nem tudna végbemenni, ha nem lenne egy keret, amely azt életben tartja, amelyben mindig felidézhetővé válik. Ez a keret nem az egyes személy számára létezik, hanem egy adott csoport által meghatározott (Halbwachs 2018: 168–172).

Mivel minden értelemvilágot támogató társadalmi eszme egyben kollektív emlék is, így az emlékezet sem egy állandó, változatlan keretként szabályozza az emberi cselekvést, hanem

folyamatosan változik a hordozócsoporthoz aktuális társadalmi körülményeinek megfelelően. Emlékeinket ebből fakadóan mindig a fennálló, érvényes gondolatvilágunknak megfelelően idézzük fel vagy épp felejtjük el. A magányos emlékezés sem tud ebből a társadalmiságból kiszakadni, az ember egymaga emlékezve is a társadalom értékrendjét, értelmezési keretét követi (Halbwachs 2018: 349–375).⁴ Az emlékezés tehát kollektíven meghatározott és a jelen a mindenkori kiindulópontja, ugyanakkor szüksége van hordozókra ahhoz, hogy bármikor hozzáférhetővé és felidézhetővé váljon. Ebből adódóan annyi emlékezet van, ahány élő csoport; az emlékezet a térben, gesztusokban, tárgyokban és szokásokban elevenedik meg, él tovább. Pierre Nora (1999) azonban rámutat arra, hogy emlékeinknek nincs meg az eredeti közege, nem az „ismétlődés ösiségében” és a „hagyomány melegében” születnek újjá, ezért külső támasztékok nélkül képtelenek is lennének fennmaradni. Az emlékezet ilyesfajta (túlzott) megtámogatása nyilvánul meg modern korunk archiválási kényszerében, aminek következtében múltunk öröksége nem az emlékezet kiválasztása által, hanem pontos dokumentációként marad fenn. Ez a szervezett „emlékezet-termelés” formálja át a hagyományt a társadalom önmagáról való, módszeresen felépített tudásává. A történelem ilyen helyeivel szemben az emlékezet helyei csak azokhoz a részletekhez idomulnak, melyek megerősítik a jelen értelemadásait, gondolatvilágát. Az emlékezés helyei csak azon tulajdonságuk révén tudnak fennmaradni, hogy képesek átalakulni, a jelentéskörüket a változó viszonyok között is újra meg újra feléleszteni. Ameddig az emlékezeti munka folyik, az emlékezési szándék jelen van, addig a már eltűnt vagy épp átalakult helyek is megőrződhetnek a csoport tudatában (Nora 1999: 142–157). Bár építészeti helyek nem keverhetők össze az emlékezhelyekkel – mivel jelentésüket és jelentőségüket mindig az aktuális viszonyrendszerekből nyerik és nem önmagukból – a tárgyi, anyagi környezetünknek fontos szerepe van az emlékezet működésében és valóságunk stabilizálásában. Eképpen nem beszélhetünk semleges térről sem, hiszen anyagi környezetünket folyamatosan jelentésekkel ruházzuk fel, élményekkel itatjuk át, és valójában csak az ilyen értelemmel felruházott helyek tudnak később teret felépíteni, teresedést előhívni.⁵ A tér ebből kiindulva „a megvalósulás, a

⁴ Halbwachs egy másik művében az emberi emlékezet ilyesfajta szelektáló, újraértelmező tevékenységére mutat rá a szentföldi topográfia példáján. A vallási hagyományt az évszázadok alatt nem pusztán az események és helyek pontos időrendi sorrendje szerint rögzítették, hanem a keresztény teológia ezt folyamatosan az aktuális nézetek szerint rendezte és helyezte át az emlékezeti fogódzók súlypontjait az üdvtörténetben (Halbwachs 1941, idézi Hidas 2015: 43).

⁵ A környezetpszichológia álláspontja szerint identitásunkat nem csak más személyek észlelése, hanem a fizikai környezettel való viszony is befolyásolja. Mindennapjainkban törekszünk cselekvéseinket a környezetünkkel összehangolni, annak tárgyiassága köré szervezni, hogy életünkben stabilitást biztosítsunk, megadva ezzel az otthonos mozgás, valamint az önszabályozás lehetőségét (Düll 2015: 109–111). Bár a környezetpszichológiai eredmények fontos szempontokat nyújtanak ebben a kérdéskörben, a helyek és az identitás kapcsolatának

kibontott kapcsolat, a helynek egy konkrét időben és térben az ember számára realizált létezése” (Schneller 2002: 14).

A társadalmi lét sokszínűségéből és gazdagságából fakadóan tehát nem rögzíthető pusztán mértani és funkcionális elvek mentén, így a tér is csak akkor tud igazán helyet adni a létnek, ha annak megannyi aspektusát képes magába sűríteni, de közben nyitott is marad a változásokra (Bachelard 2011: 112). Gaston Bachelard a valódi térnyerő aktust a ház példáján mutatja be, miszerint a ház egy olyan „nem én”, amely az „én”-t védelmezi és mindezt úgy, hogy állandó dialektikus viszonyban áll a létrehozójával, az „én”-nel. A ház egyben a világegyetemmel való szembenézés eszköze is, miközben épp a ház által válunk a világ lakóivá. Az így felépített térbeli világ nem pusztán egy reprodukció lesz eztán, hanem egy olyasfajta alkotás, mely képes a szabályokba merevedett életet ismét tevékenységre ösztönözni, felkelteni a nyitottságot és lelkesedést a világ iránt, valamint kiszakítani az embert a rákényszerített közömbösségből. Hans-Georg Gadamer nem hiába hangsúlyozza a „játék” fontosságát az emberi kultúrában. Világunk felépítése, tárgyakban és épületekben való leképezése csakis az emberi részvétel által, az „együttjátszáson” keresztül válik valóságossá, ez tudja egy közösség, csoport lépéseit irányítani úgy, hogy közben szabad teret biztosít újabb tevékenységek számára (Schneller 2002: 13–27; Bachelard 2011: 18–62; Gadamer 1994: 38–51). A jelen dolgozat az itt vázolt fenomenológiai-szociológiai keretben vizsgálja tárgyát, a Mikszáth Kálmán tér térbeliségének alakulását.

4. A város térbeli világa

A város terét különböző interakciók, társas viszonyok, konfliktusok és érdekek szervezik. Ebből fakadnak mindennapjaink tárgyakorlatai és térelbeszélései, melyek meghatározzák, megerősítik vagy épp átalakítják a térbeli világunkat. Egy csoport számára ez a világ csak akkor létezik igazán elevenen és valóságosan, ha a létrehozásában aktív résztvevőként, nem pedig automatizmusokra utalva cselekedhet. A társadalom létének legfontosabb feltétele a dialektika ilyesfajta kiegyensúlyozott működése, aminek során az ember externalizáló tevékenysége alakot ölthet a térben, tárgyakban, szokásokban. Épületek létesítésének célja, hogy egy adott helyszínből, annak lehetőségeit felszínre hozva bármiképpen jelentésteli helyet építsen fel. A világ térbeli megalapozása nem fogalmazható meg egy kizárólagos elv szerint, mint ahogy az emberi élet sem szorítható egyetlen dimenzióba. A város sem

vizsgálata kutatásom fókuszán kívül esik. A környezetpszichológia, valamint a helyidentitás és helykötődés témájában lásd: Düll (2009; 2015).

tekinthető egy gépként működő funkcionális egésznek: a várost emberek alkotják, az emberi lét és tevékenység pedig gazdagságánál fogva nem határozható meg kizárólag a „funkció” fogalmával. Az építésnek tudnia kell kezelni ezt a „nem statikus” léteezést, és a korábban leírt ember–valóság-dinamikának helyet adva, véglegesen lezárt formák helyett olyan megoldásokban szükséges gondolkodnia, melyek támogatják az emberi lét sokszínűségét és felszabadítják a cselekvést a túlságosan merev szabályok alól (Schneller 2002: 21, 230; Sennett 1994).

A modern városi lét egyik legnagyobb dilemmája, hogy ezek a minőségi szempontok egyre ritkábban érvényesülnek a téralakításban. Az ipari forradalommal kezdve a városok szerepe, jelentése fokozatosan átalakult, ami a kapitalizmus és a modernizmus urbanizációs elvei hatására csak még inkább felgyorsult. A motorizált közlekedés fejlődésével elindult a középosztály kiáramlása a szuburbánus telepekre, amely folyamattal együtt járt, hogy történeti városközpontok veszítették el korábbi pozíciójukat és kezdtek leromlani, szlömösödni. Megjelentek a modern lakótelepek, melyek a kertváros eszméjéből kiindulva, a munkáslakás-építési programokhoz szorosan illeszkedve, később a modernizmus elveitől áthatva váltak fontos „küldetéssé” a fejlesztésekben (helyettesítve és felszámolva ezzel a korábbi városépítészeti hagyományokat). A város így széles autóutak és közlekedési csomópontok lüktető rendszereként, az ingázás, a decentralizált város igényeinek megfelelően változott át egyre inkább egy gyorsan átszelhető térré, ahol megnyugvást egyedül a létfenntartást biztosító lakótelepek vagy az elszigetelt kertvárosi környezetek biztosítanak (Meggyesi 2005: 68–79, 148–159; Tihanyi 2012: 26).

A felgyorsult nagyvárosban az egyes helyszínek így nem a társadalom jelentésadásai által kerülnek kitüntetett helyzetbe, hanem kizárólag egy funkció – legyen az közlekedési, üzleti, ipari, lakhatási – teljesítését végzik, az egyes pontok így bármikor áthelyezhetőek vagy épp eltávolíthatók. Korunk modern városát legerősebben képviselő New York ennek az értéksemleges, esetleges pontok hálózatának jó példája. „Rómával ellentétben New York soha nem tanulta meg annak művészetét, hogy együtt öregedjen múltjával. A jövő kihívásaiból, a megszerzett sutba dobásából születik a jelene percről percre” – jegyzi meg Michel de Certeau (2012: 117), és nem véletlen fogalmazza meg Richard Sennett sem, hogy ezer év múlva könnyebb lenne kézzelfogható bizonyítékot találni Hadrianus császár Rómájáról, mint korunk metropoliszáról (Sennett 1994: 360). A növekedés érdekében újrarajzolt, határtalan város nem rendelkezik emlékezéssel, azonosulást lehetővé tevő kollektív kapaszkodókkal, hanem rugalmasságot és alkalmazkodást kíván meg a lakosságtól, miközben egyre inkább mellőzi a közvetlen testi tapasztalást a téralakítás során. Az ilyen kitüntetett pontoktól mentes városi tér

nem segíti az emberi internalizációban rejlő kreatív energiák kibontakoztatását, mivel szigorú alkalmazkodást követel meg a városlakóktól, és nem csak a városi tájat, hanem az emberi életet is uniformizálja. A városkonceptióban való gondolkodás egy jól körülhatárolt jövővel számol, amely eloszlatja az ember mindennemű félelmét a váratlantól, és ugyanezt az elvárást fogalmazza meg a városlakók viselkedésével, térhasználati szokásaival szemben is (Sennett 1992: 3–12). Természetesen a város nem mentes értéktelített helyektől, közösségi aktivitásra alkalmas közterektől, utcáktól és parkoktól, viszont egy egész város szintjén nem tud teljesülni az emberi lépték téralakító szerepe, mivel azt főleg a globális folyamatok, piaci szempontok irányítják.

4.1. A modern nagyváros tapasztalata

A városi folyamatok ilyesfajta bonyolódása, az emberek és csoportok nagy száma megköveteli a városi ember sajátos attitűdjét a másikkal szemben. A kapcsolatok és kapcsolódások áttekinthetősége érdekében a városi lakosság interakcióit kevésbé a személyes jelleg, sokkal inkább a Georg Simmel (1973) által megfogalmazott „blazírság” és a közömbösség hatja át. Ez a fajta szenvtelenség, a másikkal szembeni formális viszonyulás megkíméli az embert attól, hogy minden egyes társas érintkezés során összetett pszichológiai folyamatokba bonyolódjon. A kisváros zárt, közösségi jellege után a nagyvárosban élheti át az ember igazán azt a szabadságot, ami az ilyen informális viszonyok között csak kis mértékben, vagy egyáltalán nem tapasztalható. Az egyén függetlenné válik egy kisebb, összeszokottabb csoport „ítélkezéseitől”, miközben saját magát egyedi módon képviselheti. Ez a fajta egymástól különbözni akarás, a személyiség nyilvános felvállalása a városi szubjektivitás legfontosabb jellemzője, aminek alakítója nem a közösségi kontroll, hanem a városi komplexitásnak való kitettség, a városi térben való folyamatos érintkezés (Simmel 1973: 543–560).

A 19. században gyökeresen megváltozó nagyvárosi szféra tehát nagyban befolyásolta azt a módot, ahogyan az emberek a közéletben részt vesznek. Egyesek közülük aktívan, szerepet játszva, mintegy színészként mozogtak a nyilvánosság tereiben, míg mások megfigyelőként – flâneurként – járták a város utcáit, a vizualitásra (gesztusok, ruházat) támaszkodva próbálták megérteni az emberek által hangtalanul kommunikált világot. A szerepjátszó aktivitása később passzív befogadói attitűddé alakult, melyet szorosan követett a nyilvános viselkedés megregulázása és a magán-, valamint közélet éles kettéválása, melyek közül a magánszféra biztosította azt a helyet, ahol az akaratok, személyes érzelmek, szándékok megnyilvánulhattak. A modern nagyvárosi ember alapmagatartásává ilyesformán a

„szemlélődés” vált, mely akkor sem veszít erejéből, ha az egyén egyedül ül egy vendéglátóhely asztalánál. A társas hajlam – Sennett szerint – nem velünk született adottság, hanem sokkal inkább olyan készség, amelyet az embernek gyakorolni kell az egészséges identitás kialakításához, és amelyre – ugyancsak szerinte legalábbis – a legalkalmasabb színtér a városi tér. Az ilyen személytelen viszonyok között lehetőségünk van saját reflexióinkra támaszkodva megismerkedni a mássággal, az ismeretlennel, és beépíteni azt a tapasztalatkészletünkbe. Ezt az élményt viszont csak a városban járva-kelve, nem pedig kommunikációs eszközökön keresztül, egymástól elszigetelve tehetjük magunkévá. Az interakciók napjainkban tapasztalt szélsőséges elszegényedése, pusztán funkcionális, kereskedelmi viszonyokra redukálása – és semleges, egyoldalú városi terekbe száműzetése – csökkent a városi kohéziót, izolálja egymástól az embereket, akik ezután képtelenné válnak arra, hogy kezelni tudják azokat a helyzeteket, melyek nem követik a monoton szabályszerűségek megszokott vonalát (Sennett 1994; Sennett 1992: 195–196, lásd Gyáni 1998: 24–27).

A város ugyanis nem hasonló, hanem egymástól eltérő individuumok sokrétű – egymással és épített környezettükkel való – relációjából épül fel, ezek a viszonyulások rajzolják meg végül a település arculatát is. Úgy válik mindenki által belakhatóvá, hogy megannyi érdeket, gondolatot, gyakorlatot ütköztet vagy épp békít ki egymással. Ez a termékeny folyamat viszont elképzelhetetlen egy olyan térben, ahol minden tevékenység egy bizonyos funkció vagy egy kizárólagos szempont javára van szabályozva. Ezért is javasolja Richard Sennett a „rendezetlenség” megtervezését a városi tér alakítása során. A nagyvárost jellemző túl sok és rigorózus határ, merev formák olyan szinten lezárják a cselekvés lehetőségeit az épített világban, hogy a város nem tudja magát a változó létviszonyokhoz igazítani, vagy épp kibontakoztatni a benne rejlő potenciálokat. A hatalmas beruházásoknak és a kereskedelmi érdekeknek a térbeli folyamatokban való ilyesfajta dominanciája pusztán a rövid távú profitot tartja szem előtt, messzire nyúló következményekben nem gondolkodik. A fejlesztések így nem a város minőségi és élhetőségi szempontjaira koncentrálnak, hanem a globalizált ingatlanpiac úttörésének vannak alárendelve, ezzel előidézve egy olyan mechanikus rendet, melyben a városi élet monoton módon zakatol előre (vagy inkább egyhelyben), és nem a közösségi léptéket figyelembe véve bontakozik ki. A lakosság csak az olyan tereken tud valamiféle „termelő” tevékenységet végezni, ahol az épített környezet a stabilitás biztosítása mellett az újra is nyitott. A rendezetlenségnek ez a kíváncsi nem káoszt hivatott előidézni a városi térben, hanem csak óvatosságra int a túl aprólékosan meghatározott vizuális formákkal és funkciókkal szemben. A nyitott város képe továbbá felhívja a figyelmet az idő

fontosságára, azaz nem lehet egy terület rendeltetését egyetlen tollvonással, pár pillanat alatt meghatározni. A közösségi kötelékek kialakulása időigényes folyamat, egy hely vagy tér birtokbavétele hosszabb ideig is eltarthat, mint amit egy fejlesztési dokumentum megállapít az adott területre vonatkozóan. Sőt, a rendeltetés definiálása is csak akkor lehet sikeres, ha tekintettel van azokra a viszonyrendszerekre, térhasználati szokásokra, narratívákra, melyek a városi teret ténylegesen formálják (Sennett – Sendra 2020: 13–41, 113; Sennett 1992).

Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy legyen bármennyire is merev és szabályozott egy épített környezet, abba a városi ember a cselekvések meghatározottsága ellenére is valamiféle „találékonyssággal” rendezkedik be. A városi tér ilyesfajta belakása tehát nem csak egy passzív felhasználó által végrehajtott művelet eredménye – ahogy erre Michel de Certeau (2010) is rámutat –, hanem a „termelési rendszerek” által kikényszerített termékek sajátos használata, sajátos értelemmel való felruházása. A modern város racionalizált tereit belakó („fogyasztó”) emberek az ilyesfajta használaton keresztül egyfajta „láthatatlan termelést” végeznek, nyomot hagynak a város térszerkezetében még akkor is, ha az uralkodó gazdasági rend, a várostervezés igyekszik szabályozni azt a funkcionalitás érdekében. Az épített környezet alakításából ilyesformán kifelejtett ember így tölti meg élettel tereit (De Certeau 2010: 11–13).

„Egy reprezentáció jelenléte és fogalmazása (...) még semmit nem árul el arról, hogy mit jelent az a használói számára” (De Certeau 2010: 13). – Az épített környezetben megtestesülő jelentések tehát csakis a gyakorlatban való működtetésük által tudnak fennmaradni, és előfordulhat az is, hogy a városi tér használói teljesen máshogy veszik birtokba a teret, mint ami a tervező vagy a megbízó szándéka lett volna. A felülről tervezett valóság sajátos internalizációja így hat vissza később az objektív világra, hogy „rendeltetésnek ellentmondó” cselekvések mintegy újraírják annak szabályait. Számos példát találhatunk a világ városaiban arra, mikor a városlakók másképp fogadnak egy új épületet vagy átadott közteret, mint ami az eredeti célkitűzés volt a tervezési folyamatban. Ugyanakkor előfordulhat az is, hogy az átalakítás olyan steril városi teret eredményez, hogy térhasználatot csak folyamatos „attrakciókkal” (óriáskerék, dodzsempálya, helyi értéket nem reprezentáló vásárok, hatalmas üzletek) tudnak előidézni a területen. Emiatt is fontos olyan formákkal dolgozni a várostervezés során, amelyek kellőképp befejezetlenek maradnak ahhoz, hogy új viszonyok megjelenésével se veszítse el jelentőségét, váljon lakatlanná az adott városi környezet. Megtervezni a várost ebben a formában annyit tesz, hogy tekintettel vagyunk annak komplexitására és képesek is vagyunk azt „artikulálni” (De Certeau 2010: 141).

4.2. Köztér, utca és a nyilvánosság

„A városi tér a város szövetének jóleső feleslege” – így kezdi Schneller István a főváros tereit bemutató *Budapesti terek* (2021) előszavát. Legyen szó utak kereszteződéséről vagy tudatos téralakításról, a városi közterek adnak egyfajta fellélegzést, a féktelen rohanásban valamiféle megtorpanást, ami egyben az emelkedettség élményét is biztosítja a városban való lét során. A terek és az utcák már ősidők óta a város szerkezetének alapvető alkotóelemei, megtestesítve az emberi mozgás és megnyugvás dinamikáját. Az élet „térbetagolódását” a magának utat törő test és a célba érés mozzanata határozza meg és ezek jelennek meg a város térbeli alakzataiban, épületegyütteseinek által kirajzolt struktúrában (Pogány 1960: 17). A városi tér mint térszervező elem története az ókori görög kultúraig nyúlik vissza, ahol először jelenik meg tudatos ábrázolása az emberi léptékben kifejezett „végtelen térnek”. Az agóra a görög polisz főtere volt, de nem egymagában töltötte be a város meghatározó színterének szerepét. A legfontosabb intézmények (színház, bírósági épület, templomok stb.) a teret keretező kereskedelmi csarnokok, sztoák miatt csak az agórán kívül fértek el. Az agóra volt az a hely, ahol a görög polgárok politikai, azaz közéleti ténykedései zajlottak, csoportról csoportra járva értesültek a várost érintő legfontosabb információkról vagy épp döntöttek arról, hogy kit száműzzenek a poliszból türannisz vádjával. Időben előrehaladva a római fórumok már nem ezt a demokratikus funkciót töltötték be: a római középületek a hatalom megtestesítőjeként magasodtak a lakosság fölé, melyek szigorúbb formáikkal, geometriai elvek tökéletes alkalmazásával az engedelmességet voltak hivatottak előhívni (Pogány 1960: 21; Sennett 1994: 52–57; 121).

A középkori köztér nyomai már Budapest városszövetében is fellelhetők (Szervita tér, Egyetem tér), ugyanakkor a középkor városszervező erői Európa déli részén, Olaszországban érvényesültek legkorábban. A középkori városok tereit a zártság, zegzugosság és egymással ellentétes stílusú épületek váltakozása jellemzi. A téralakításban mindig meghatározó egy főmotívum (torony, templom) jelenléte, szerepét tekintve pedig a közigazgatási-polgári, valamint az egyházi funkciók érvényesültek. A reneszánsz és későbbi korok jól megszerkesztett teréhez képest a középkori ember számára a szabályos elrendezés nem volt annyira jelentős. Amennyiben a tér, az utca és az így alkotott városszerkezet idomult a mindennapok elvárásaihoz, nem volt szükség arra, hogy a teret túlságosan merev térstruktúrában rögzítsék (Pogány 1960: 64, 128).

Ezek az organikusan, emberi ténykedés mentén szerveződő „piazzák” fokozatosan adták át a helyüket olyan tereknek, melyeket inkább egyfajta reprezentációs szellemben terveztek és az elrendezésük valamilyen szabályszerűséget követett (pl. reneszánsz és klasszicizmus terei).

A középkorban mindennapos kötetlen társas viselkedést és térhasználatot a 18. század derekától kezdi el felváltani a nyilvános élet és a magánszféra elkülönülése (Gyáni 1990: 1–2). A nyilvánosságra korábban jellemző oldott viselkedés helyett egy sokkal kimértebb nagyvárosi attitűd alakult ki, melyre már Simmel nyomán utaltam a dolgozat előző fejezeteiben. A nyilvános tér ebben az értelemben nem engedte meg többé a magánélet megnyilvánulásait, azok fokozatosan visszaszorultak a társadalom privátabb tereibe. A lakóhely és munkahely ebben az időben terjedő szétválása pedig jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy különböző résztevékenységek egymástól elkülönült helyeken valósuljanak meg (ez a tendencia a polgári lakáson belül is megfigyelhető volt) (Gyáni 1998: 34–35).

Párizs „haussmannosításával” megkezdődött a körutak és sugárutak dominanciája a világ más nagyvárosában is,⁶ melyek nagyszámú embertömeg és árumennyiség mozgatásának funkcióját töltötték be, ehhez pedig áttekinthető területre volt szükség. Az utak a város artériájaként, a terek pedig azok csomópontjaként (octogon, körönd mint tipikus tértípus) hálózta be a városszövet történelmi, valamint kevésbé rendezett részeit. Ez a fajta változás később a nagyvárosi lét sajátosságává is vált, mely egészen más fizikai teret biztosított a nyilvánosság számára. A városi embernek lehetősége lett a közvetlen szomszédságtól távolabbi helyekre is eljutni, ugyanakkor az utak hálózata fokozatosan kiszorította a gyalogos térhasználatot, átadva a terepet a járműforgalomnak. A 19. század várostervezői – okulva a francia forradalom történeteiből – az ilyesfajta konstans mozgásra úgy tekintettek, mint ami megvédi az egyént a tömeg indulataitól. Az utak kiszélesítése, valamint rendszertelenül épített negyedeken való átvezetése meggátolta a lázadásra hajlamos városi lakosság „barrikádépítő” akciót, egyúttal elvárva, hogy a lakosság a forgalomhoz idomulva, ne pedig saját akarta szerint mozogjon a köztereken és utcákon. A pusztá „lézengés” ilyesfajta kiszorítása később komoly hatással volt a városi nyilvánosság alakulására. A szabaddá tett utak csak szigorúan kontrollált cselekvéseket tettek lehetővé, így az utca többé nem tudott a belső megnyilvánulások és az emberi találkozások színtereként működni. A társas lét így főleg zárt (és inkább csak a polgári középosztálynak elérhető), félnyilvános terekbe kényszerítve, színházakban, kávéházakban, kaszinókban, éttermekben, üzletekben, közparkokban⁷ valósulhatott meg (Sennett 1994: 318; Gyáni 1990: 2–3).

A nyilvánosság száműzetése a közterek és utcák világából a 20. század nagy tervezői koncepcióiban érte el a csúcspontját. A gyors haladás dicsőítése és a mozgó, komfortba

⁶ Budapest nagyütemű fejlődése későbbre datálható, ugyanakkor a Párizsra és Bécsre is jellemző sugárutas, körutas megoldások itt is megjelentek. Az 1870-es években – még az 1873-as egyesítés előtt – megindult a Nagykörút és a Sugárút (mai Andrássy út) építése, amit közművesítések, beépítések, valamint a kulturális intézmények sora követett (Gyáni 2008: 35–41).

⁷ Budapesten ebben az időben például: Városliget, Népliget, Városmajor.

helyezett test eszméje olyan szélsőséges tervekig is elfajult, mint Le Corbusier *The city of tomorrow*-ja (1929). Le Corbusier még a villamost is kiüzte volna az úthálózatból, hogy az autóforgalom akadálytalan áramlását biztosítsa. Robert Moses pedig, hasonlóan Haussmann munkáihoz és gondolkodásához, a városra (New York) egy önkényesen alakítható entitásként tekintett, amelyben a tervezői folyamatnak nem kötelessége megőrizni vagy felújítani azt, amit korábban mások létrehoztak. A felvilágosodás korabeli városfelfogást, miszerint a város alapja a mozgó test, Moses már autókba zárva képzelte el. Ilyesformán New York terve gyorsforgalmi autóutak, parkolók és csak autóval megközelíthető szabadidős helyszínek rendszereként került felrajzolásra, mellyel már a korban sem értettek többet egyet (Sennett 1994: 359–364). Jane Jacobs ezzel a városfelfogással élesen szembe fordulva elérte, hogy Robert Moses által megálmodott LOMEX (Lower Manhattan Expressway), amely közel 416 épület bontását igényelte, végül nem került megépítésre.⁸ Jane Jacobs mindvégig hangsúlyozta az utcák és közterek szerepét a városi közösségi élet megteremtésében, bár ő ezt Richard Sennett-hez képest sokkal bensőségesebb módon képzelte el. Szerinte az utca a város lelke, életünk drámáinak színtere, mely nem azáltal válik biztonságossá, hogy kiszorítjuk a spontán megnyilvánulásokat a köztéri világból, hanem azzal, hogy a városlakók a belakás által az „utca szemeiként” felügyelik a rendet és egymást (Jacobs 1961, in LeGates – Stout 2015: 150–153).⁹

Az Athéni Chartában (1933) is megfogalmazott, előzőekben is taglalt „racionális város” eszméje a korszak legdominánsabb városalakítási irányzatává vált a lakótelep-építési hullámaival, egészségügyi szempontokat figyelembe vevő koncepcióival. Ez a gondolkodás Magyarországon is kifejtette hatását a harmincas években, ugyanakkor csak a szocialista ideológia uniformizáló törekvéseivel kiegészülve tudott igazán érvényre jutni. A háború utáni állapotok, a lakáshiány, valamint a szocialista rezsim életmódformáló igényei hozták a városfejlesztések középpontjába a tömeges lakásépítés szükségességét. Az előző korokból megörökölt, sűrűn beépített belső városrészek felől ekkor fordult a figyelem a külső területek felé.¹⁰ A szocializmusban tehát a fókusz az ipari beruházásokra, valamint a külső területeken történő lakásépítési programokra helyeződött, így a belső, történelmi városrészek lakásállománya, történelmi műemlékek, közterek és utcák állapota az 1970-es évektől

⁸ A LOMEX körüli vitákról részletesebben: <https://www.theguardian.com/cities/2016/apr/28/story-cities-32-new-york-jane-jacobs-robert-moses>

⁹ A nyilvánosság tereinek kérdésében további problémát vet fel a fejlett kommunikációs eszközök terjedése a mindennapi életünkben. Scott McQuire 2008-as tanulmányában megkísérli feltárni azt a folyamatot, ahogyan a nyilvánosság az utcáról és közterekről a magánszférába (otthoni internetelés, televízió) távozott, majd ismét visszakerült az utcára óriásképernyők formájában (McQuire 2008 in Sziártó szerk. 2010: 149–181).

¹⁰ A húszas-harmincas években már a külső területeken voltak a városfejlődés súlypontjai, ugyanakkor felismerték, hogy a belváros problémáira is megoldást kell találni (Kocsis 2008: 70).

drasztikusan leromlott. Mivel a szocialista ideológia fontos jellemvonása volt a korábbi társadalmi berendezkedések autonóm rétegeinek meggyengítése, ezért a külső övezetek modern, komfortos lakásai a párt iránti elkötelezettség jutalmául is szolgáltak. Azok, akik a rendszer szemében kedvezőtlenebb társadalmi, politikai pozíciót foglaltak el (középosztály, alsóbb középosztálybeliek), bennmaradtak a szlömösödő belvárosi környezetben. A történelmi városközpont a szocialista ideológia értelmében burzsoá jelenségnek számított, így a fejlesztési döntésekben nem kaphatott prioritást a polgári hagyományokkal rendelkező városmag. A forráshiányra hivatkozva később sem került sor komolyabb zöldfelületi, közterületfejlesztési programokra, a főváros egyre zsúfoltabbá és élhetetlenné vált a városi lakosság számára (Kocsis 2008: 22–25, 44, 173–174; Szirmai 2019: 251–253).

Az 1980-as években nemcsak Magyarországon volt elhanyagolt a közterületek állapota, hanem a nyugati országok beruházásorientált városfejlesztései is figyelmen kívül hagyták a városi közösségek számára élhetőséget biztosító nyilvános tereket. Az ilyesfajta fejlesztéseket lebonyolító szakemberek a helyi igényeket figyelmen kívül hagyva csak gyors eredményeket tudtak kierőszakolni a város teréből, tartós foganatja nem lett a „rehabilitáció” címen eladott tevékenységeiknek. Az áruházzakkal és autóforgalommal tűzdelt, vagy épp közlekedési csomópontként funkcionáló közterek ezáltal elvesztették közösségi jelentőségüket, fokozatosan „nem-helyekké”¹¹ alakultak és csak áthaladásra, illetve átszállásra váltak alkalmassá. Az ilyen pontszerű megújító tevékenységek helyett nyújtott alternatívát az 1980-as években Barcelonában induló köztér-rehabilitációs program, amely a költséges épületrehabilitációk helyett a közterek megújítására helyezte a hangsúlyt, mindezt helyi közösségek és építészirodák bevonásával. A program felismerte a források végességét, így a közterek művészi megújításával – a város élhetőbbé tételén túl – az volt a célja, hogy a fennmaradó épületeket a területre vonzott magántőkéből újítsák később fel.¹² Ahogyan azt a barcelonai példa is mutatja, a hagyományos nyilvános terek megőrzése egy egész városrészre (vagy akár városra) kihatással lehetnek, elősegítve a fogyasztási és közlekedési célokon túlmutató térgyakorlatokat, társas interakciókat (Tihanyi 2012: 28).

5. A kutatás módszertana

Vizsgálatom során történeti kutatással (újságcikkek és képi források elemzésével), valamint kvalitatív interjúk segítségével tártam fel a Mikszáth Kálmán tér életvilágának kialakulásában,

¹¹ Marc Augé (1995) kifejezése azokra a terekre, helyekre, ahol nem ismerhető fel semmiféle társadalmi viszonyrendszer. A nem-helyeket a személytelen eljárások, uniformizált viselkedések jellemzik (pl. reptér).

¹² Rév8 Rt – Ingatlan és befektetés (2003): *Sokszínnű városrehabilitáció*. Immopress Kiadói Kft, Budapest. 11. o.

fenntartásában és átalakulásában közrejátszó szereplőket, érdekeket, illetve azt a térgyakorlatot, amely a térelbeszéléseken túl napról napra megerősítette vagy épp módosította a tér valóságát. Egy köztér jelene és alakulása az azt létrehozó, koronként és csoportonként eltérően belakó emberek élményvilágának, érdekeinek és gondolati rendszerének tanulmányozásával érhető tetten. Egy rehabilitált tér esetében is fontos hatóerővel rendelkeznek ezek a korábbi társadalmi és materiális adottságok, az „elődök” által kőbe véselt jelentések és értelemadások, így a kialakulástörténettel az volt a célom, hogy felfedjem azokat a szereplőket, városalakító tényezőket, melyek előhívták azt a térbeli struktúrát, ami egészen a rehabilitáció folyamatáig, különböző korok eltérő térgyakorlatai által meghatározták a cselekvési lehetőségeket ebben az épített környezetben. A tér korábbi állapotának, valamint ahhoz való viszonyulások, sajtóforrásokból kiolvasható térpercepcióknak az elemzésével lehetőség nyílik arra, hogy később megvizsgáljuk kvalitatív interjúk alapján, miképp változtak a teret használók tapasztalásai, élményei és viszonyulásai a tér megújulásával, milyen lépések tették lehetővé a belakás folyamatát (vagy épp gátolták azt). Egy tér világára tehát nem csak a városvezetői elképzelések és a tárgyi adottságok hatnak, ugyanolyan fontos összetevő a városlakók tértapasztalásai és térgyakorlatai, hiszen pont a térhasználók lesznek azok, akik időről időre, megváltozott társadalmi viszonyok ellenére is értelemmel, jelentéssel ruházzák fel a kőbe épített világot, aminek eredményeként egy terület kieshet a városszövetből, vagy épp kiemelkedhet a környezetéből a társas interakciók intenzitása miatt.

5.1. Az adatgyűjtés és az elemzés menete

A történeti kutatásban újságcikkekre, levéltári tervekre, valamint képi forrásokra támaszkodva vizsgálom a tér kialakulásának társadalmi és materiális körülményeit, az akkori téri világot létrehozó és megerősítő gyakorlatokat, tértapasztalatokat. Ehhez az Arcanum¹³ adatbázisában fellelhető digitalizált újságcikkeket néztem át, keresőszavakként pedig a korabeli kataszteri térképeken szereplő utca-, majd térelnevezéseket, valamint fontosabb épületek tulajdonosainak, lakóinak nevét használtam. Nagy segítségemre volt továbbá a Hungaricana¹⁴ térképeket összesítő gyűjteménye is, amely különböző kutatóhelyek birtokában lévő térképeket tartalmaz szintén digitalizált formában. A korabeli térképek tanulmányozásakor kirajzolódtak a városrész területi adottságai is, mint az utcahálózat struktúrája, a beépítések sorrendje, a házak átépítése, valamint korábban beépített telkek felszabadulása, ami így kiindulópontot adott a sajtócikkekben való kereséseimnek.

¹³ <https://adt.arcanum.com/hu/>

¹⁴ <https://www.hungaricana.hu/hu/>

A kutatás számára (mind a történeti, mind az emprikus részben) fontos kiindulópont volt Peter Berger és Thomas Luckmann valóságfelépülésére tett megállapítása, miszerint a világunk az externalizáció, objektiváció, valamint az internalizáció dialektikájában értelmezhető (Berger – Luckmann 1998: 90–99). Az adatgyűjtés és elemzés fókuszában így az objektív valóságot létrehozó érdekek, városalakító elvek és térgyakorlatok, a téri világot meghatározó materiális adottságok, az objektív valóságot internalizáló lakosság térpercepció, térhasználatai, valamint ezek kölcsönhatásai, összefonódásai álltak. Ezek a tényezők azonban nem egymástól elkülönülten, hanem mindig komoly egymásra hatások összefüggéseként működnek.

A kigyűjtött, releváns cikkekből igyekeztem feltárni a kialakulást meghatározó társadalmi és materiális adottságokat, ugyanakkor a cikkírók térelbeszéléseit elemezve,¹⁵ valamint az előző adottságokkal összefüggésben kezelve leírni a felépült valóság működését. Az újságcikkek elemzése során viszont mindvégig figyelembe vettem, hogy a vizsgált tartalmak nem interjúszituációban, hanem publikációra szánva keletkeztek; azonban mindenképpen szükségem volt ezekre a térpercepciókra, hogy láthatóvá váljon, a fizikai környezet változásait hogyan követte a térhasználat, és fordítva, a környék térgyakorlatai, városalakók jelentésadásai miképpen befolyásolták ezt a téri valóságot. A történeti kutatást az eredmények bemutatása előtt már meglévő disszertációkkal, tanulmányokkal árnyaltam, hogy láthatóvá váljon az a tágabb társadalmi-városi kontextus, amelyben ez a tér elkezdett kialakulni és formálódni.

A kutatás empirikus részében összesen 20 interjút készítettem, ebből 18 került felhasználásra, a maradék kettő interjú a hangfelvételek minősége miatt csak a jegyzetek alapján került be az elemzésbe, ugyanakkor hasznosnak bizonyultak a kérdéssor finomításában is. Az interjúzás azért is élvezett előnyt a városszociológiai kutatásokban ugyancsak népszerű kérdőíves technikával szemben, mert így lehetőségem nyílt arra, hogy megértem az interjúalanyaim térre vonatkozó tapasztalatait, jelentésadásait, valamint hogy feltárjam, ezek a jelentések, térelbeszélések az épített környezet, illetve nagyobb városi folyamatok változásával hogyan módosultak. Az empirikus kutatás során a félig strukturált interjú módszerét alkalmaztam, de a mellékletben szereplő kérdéseket kellő rugalmassággal, interjúalanyaimhoz igazítva kezeltem. Volt olyan interjúalanyom, aki szinte kérdésfeltevés nélkül kitért a legtöbb, általam fontosnak talált témára, de előfordult olyan is, hogy szorosan

¹⁵ A térelbeszélések interpretálása során a következő tematikus blokkok születtek meg: térhasználat – jellemző mozgások, térhasználók köre, térbenyomás – épített környezet megítélése. Ezek a csoportok a különböző térre vonatkozó leírások és benyomások kódolása, címkével való ellátása által formálódtak ki, ugyanakkor a kategóriákat jelentősen meghatározta a kutatás témája, a vizsgálat elméleti megfontolásai, valamint a kutatási kérdés maga.

ragaszkodni kellett az interjúvázlathoz, ha az alany túl sokszor eltért a témától, vagy épp ellenkezőleg, nehezebb esett a támpontok nélküli beszélgetés.

A térhasználói interjúkon túl (amelyek palotanegyedi lakosokkal, továbbá a térségbe visszajáró városlakókkal egyaránt készültek) szakértői interjúkat is készítettem, hogy a tér életvilágát megerősítő térgyakorlatok és térnarratívák mellett megismerjem a megújulást előhívó, magasabb szintű városvezetői érdekeket, fejlesztési lehetőségeket és korlátokat. Összesen 6 szakértői interjú készült, ebből azonban a tervezői interjú kivételével mind átfordult egy hosszabb visszaemlékezésbe, mivel a legtöbb szakértőnek volt valamiképpen kapcsolata a térrel (ott lakott a környéken, vagy jelenleg is palotanegyedi lakos).¹⁶ A szakértői interjúk anonimizálása a foglalkozás megnevezése nélkül, számozással történt (pl. Szakértő I., Szakértő II. stb.),¹⁷ a térhasználói interjúk részleteit pedig a nem, kor és a területhez való kötődés feltüntetésével közöltem (pl. egykori józsefvárosi lakos, vendéglátós stb.). Az interjúzás alatt nehézséget okozott, hogy míg egy városrész elkülöníthető egységet tud képezni egy adott településen belül, addig egy térnek a valóságát nehezebb úgy kiragadni, hogy ne beszéljünk arról a kerületről vagy negyedről, amelyben az létrejött és amelynek lakossága cselekvéseivel folyamatos mozgásban tartja a tér világát. A dolgozatban így előfordult, hogy a teret a tágabb kontextusában kezeltem, az abba belefutó utcák mindennapjainak bemutatásával is gazdagítottam.¹⁸

Az elemzés során itt is az elméleti keretben kifejtett fenomenológiai szociológiai alapokról indultam el. A szakértői interjúkból így a városalakító érdekek, valamint a materiális adottságokra vonatkozó információk váltak fontossá, a térhasználói interjúkat pedig – hasonlóan az újságcikkek tartalmának tanulmányozásához – a tér életvilágát megtöltő mozgásokra, térgyakorlatokra, társas interakciókra, valamint azok változásaira fókuszálva elemeztem. A legépebb interjúrészleteket többször átolvasva e tematika szerint szűrtem ki a fontosabb interjúrészleteket, majd a kinyert tartalmakat jelentésinterpretációs módszerrel elemeztem. A jelentésinterpretáció sajátossága, hogy „szemben a kategorizáció dekontextualizáló állításaival, az interpretáció egy szélesebb értelmezési keretben rekontextualizálja az állításokat” (Kvale 2005: 191). A kvalitatív kutatás e módszere lehetőséget biztosít arra, hogy elméleti kontextusba helyezve a kutató olyan struktúrákat és jelentéskapcsolatokat dolgozzon ki, amelyek nem nyilvánvalóak a szövegben (Kvale 2005:

¹⁶ Az interjúalanyok demográfiai adatait a Mellékletek fejezetben, táblázat formájában összegzem.

¹⁷ Az empirikus kutatás szakértői részét várostervező szakemberekkel, civil egyesületi tagokkal, tájépítészekkel végzett interjúk alapozták meg.

¹⁸ Az empirikus kutatás folyamatában próbálkoztam a mentális térképezés módszerével is az interjúfelvétel mellett, azonban nem minden interjúalany vállalkozott erre a feladatra, így az elkészült rajzokat inkább csak illusztratív forrásként kezeltem az elhangzott mondatok megértéséhez.

199–201). Ez némi távolságtartást kíván meg a vizsgálatot végző személytől, ugyanakkor lehetőséget biztosít arra, hogy a hétköznapiak nem mindig tudatosult valóságát szociológiai elemzés útján megértsük (Berger – Luckmann 1998: 11–12). Peter Berger és Thomas Luckmann megfontolásainak figyelembevételével egyrészt értelmezhetővé válnak az életvilág szubjektív értelemadásai és objektív tényszerűségei (és ezek összefüggései), másrészt a téri valóság leírása az alanyok szemszögéből történik, az ő konkrét narratíváikon, megéléseiken, nem pedig válaszáikból kinyert statisztikákon alapulnak az eredmények.

A következő fejezetekben a történeti és empirikus kutatásom eredményeit fogom bemutatni a Mikszáth Kálmán tér kialakulásától kezdve a tér napjainkban is tapasztalható, megújult formáig. Kutatásom alapvető feltételezése, hogy a Mikszáth Kálmán tér a rehabilitáció után, de nem pusztán a fizikai rehabilitáció által vált élhető, közösségi térre. Vizsgálatomban így arra kettős kérdésre keresem a választ, hogy milyen viszonyulási lehetőségek jellemzik, és hogy milyen tényezők alakították, tették térré a korábban főleg csak áthaladást biztosító Mikszáth Kálmán teret. Milyen érdekek, tervek és gyakorlatok hatására alakult a ki a tér mai világa?

6. A kutatás eredményeinek bemutatása

6.1. Történeti előzmények – Józsefváros beépülése és a mágánegyed létrejötte

A Mikszáth Kálmán tér a mai józsefvárosi Palotanegyed területén található, mely városrészre korábban mágánfartályként, mágánegyedként vagy épp mágánfirtliként hivatkoztak a kor tudósítói. A mágánegyed sosem volt hivatalos közigazgatási terület, elnevezését a Nemzeti Múzeum környéki főúri építkezésekről és az itt megtelepedő arisztokráciáról kapta. A szűk értelemben vett mágánfartály tehát a Nemzeti Múzeum mögötti, valamint a mai Ötpacsirta és Reviczky utca mentén felépülő ingatlanokat jelentette¹⁹, melyek további építkezéseket követően a Szentkirályi utca, a Lőrinc pap tér, a Horánszky, a Bródy Sándor és a Krúdy Gyula utca főúri házaival, bérpalotáival egészültek ki. Az így kialakult úri negyed gyökeresen megváltoztatta Pest e részének arculatát. A korábban főleg csak kertekből, gyümölcsökből

¹⁹ Egy 1879-ből származó újságcikk írója a mágánegyed kifejezés alatt a gr. Degenfeld Imre, gr. Festetics György, gr. Esterházy Pál, gr. Károlyi Alajos, ifj. gr. Almásy Kálmán, gr. Zichy Nep. János, özv. gr. Pálffy Pálné és gr. Károlyi Sándor/Ede palotája által alkotott területet érti, amely aztán a Wenckheim- és a Múzeum utcai Csekonics/Károlyi-palotával bővült (Fővárosi Lapok, 1879. november 22. 1293.o. lásd Dubniczky 2012: 11).

álló, falusiasabb jellegű belső-józsefvárosi terület a XIX. század második felére egy előkelő, exkluzív hangulatú városrészé vált (Dubniczky 2012: 8–10).

Az arisztokrácia nagy számban történő betelepülése korábban azért nem volt jelentős Magyarországon, mert az uralkodói központ 1526 után Bécsbe került, így a magyar főúri építkezések is főleg ide vagy a Bécshez közel fekvő Pozsony városába koncentráálódtak. Az arisztokrácia Nemzeti Múzeum mögötti megjelenése elsősorban Pest városának egyre erősödő politikai és kereskedelmi pozíciójának volt köszönhető, a kiegyezés tájékán sorra jelentek meg a főúri paloták, bérpaloták a területen (Dubniczky 2012: 27). Elsőként Festetics György húzta fel egyemeletes palotáját, melyet a Károlyi, majd a Bródy utcában (akkori Sándor utca) a Dégenfeld-Schomburg-palota követett.²⁰ Az építkezéseknek kedvezett továbbá, hogy a Belváros sűrűbb és zegzugosabb elrendezése nem tette lehetővé olyan reprezentatív kulturális intézmények elhelyezését, mint a Nemzeti Színház vagy a Nemzeti Múzeum. Lipótváros a maga klasszicista szerkesztettségével, jól kihasznált térstruktúrájával legfeljebb az akkor még rendezetlen Duna-parti szakaszra engedte volna meg az építkezést, Ferencváros pedig szóba sem jöhetett az arisztokrácia építkezéseinek célpontjaiként, hiszen a főbb intézményektől és társadalmi helyszínektől (Nemzeti Múzeum, Nemzeti Színház, Nemzeti Lovarda, képviselőház), valamint közlekedési csomópontoktól távol helyezkedett el.²¹ További kedvező feltételnek számított, hogy Terézvároshoz képest Józsefváros még szellősen, szinte beépítetlenül kínált lehetőséget az arisztokrácia számára, így a területen nem kellett épületeket lebontaniuk ahhoz, hogy felhúzzák palotáikat. József nádor²² is felismerte a Nemzeti Múzeum épületében rejlő értéket, és egy 1838-as telekfelosztási kérelmet többek között azért is utasított el, mert meg volt győződve arról, hogy ez a terület a Múzeum vonzereje révén még fel fog virágozni. Intézkedéseivel igyekezte meggátolni a józsefvárosi területekre amúgy is jellemző falusias jelleg terjeszkedését, telekfelosztásra tett javaslatában pedig a nagyobb telkek kialakításával a főúri építkezéseknek kedvezett, ezáltal biztosítva, hogy a Nemzeti Múzeumhoz méltó igényes, városképet meghatározó és kiemelő paloták, bérházak²³ épüljenek (Dubniczky 2012: 62–64). Pestre a városegysítés (1873) után indult meg egy nagyobb

²⁰ Győri Judit (2012): A Palotanegyed kialakulása. Mánásfartályból Palotanegyed. In: *Palotanegyed most. Útikönyv a Palotanegyedhez*. Józsefváros Önkormányzata, Budapest. 27.o.

²¹ Budapesten nem csak a Nemzeti Múzeum környékén voltak megtalálhatóak arisztokrata paloták, az Andrássy út, Lipótváros és a belváros is büszkélkedhetett főúri épületekkel, viszont a legjelentősebb főnemesi építkezések a mánásnegyedben zajlottak (Dubniczky 2012: 8).

²² József nádor (1776-1847): 1796-tól haláláig Magyarország nádora, nevéhez fűződik a Pest város Szépítő Bizottmánya, amely a város fejlesztéséhez biztosított keretet.

²³ Pest gazdasági központtá fejlődésével az iparon és a kereskedelmen túl az építkezéseknél is megjelent a külföldi tőke, mivel bankoknak jövedelmező befektetést jelentett a bérházépítés. A vagyonos osztály és a helyi arisztokrácia is kihasználta palotájuk bérház-funkcióját, az ebből származó jövedelem pedig fedezni tudta épületük reprezentatív palotarészeinek költségét (Bogyirka 1974: 9; Dubniczky 2012:26).

mértékű beáramlás, de a kerületben otthont kereső vidékiek nem tudták megfizetni a belső városrészek bérházainak magas árait, így a mai Nagykörúton kívül eső területen telepedtek le. Ebből a szempontból a Körút mai vonala vízválasztónak számított a városrész tekintetében. A népsűrűségi adatok is ezt támasztják alá: a mai Palotanegyed számított a legritkábban lakott józsefvárosi területnek, míg a negyed határán túl sokkal népesebben lakták a kerületet. A belváros felőli oldal volt a mágnások, arisztokraták, vagyonos polgárság világa, míg a túloldalon a kevésbé pompázó, állattartással, fuvarozással foglalkozó és különböző mesterséget űzők tájéka. Annak ellenére azonban, hogy a kerület belső része a vagyonosabb társadalmi réteg lakóhelyéül szolgált, Józsefváros alapvetőleg egy iparos-kispolgári városrésszé vált az 1900-as évekre (Bogyirka 1974: 11–12; 44–46).

6.2. A tér kialakulásának körülményei – társadalmi és materiális adottságok

Ha a Mikszáth Kálmán tér nem is tartozott a szűkebb értelemben vett, szorosan a Múzeum mögötti részen kialakult mágnásnegyed térségéhez, létrejötte és beépítése nem függetleníthető a közelben aktívan tevékenykedő arisztokrácia jelenlététől, mivel többek között a terület felértékelődése vonzotta a vagyonos polgárságot is a környékre. A tér területének „felszabadulása” azonban korábbra tehető, egy Pestet megrázó esemény, az 1838-as márciusi árvíz következménye, mely a főleg vályogházak építkezések miatt a Józsefvárost érintette a legerősebben. Ekkor az 1838-ban regisztrált 1255 józsefvárosi házból mindössze 249 maradt épen, 115 megrongálódott és 891 épület összedőlt. Egyedül a külső, majdani Körúton túli részek, a Kálvária tér és a Ludovika tér környéke maradt szárazon (Turányi 1972: 23–24).

Pest-Buda áttekintő árvízterképén jól látszik (1. ábra²⁴), hogy a tér akkori területén még épület állt, a környéken pedig a szellős, belvároshoz képest ritkább beépítések és kertek voltak jellemzőek. Ezek a veteményesek, gyümölcsösök, házikertek az egykori városfal melletti házak élelmiszerellátásáról gondoskodtak, a kerteken túl pedig szántók terültek el (Turányi 1972: 1–2). A jelmagyarázat alapján a tér helyén megtalálható épületek az árvíz áldozataivá váltak (fekete épületek jelölték az „eingestürzte”, azaz összedőlt épületállományt); a szomszédos telek, amely a mai vöröstéglás épületnek ad helyet, még beépítetlen. A teret övező épületek közül csupán a mai Sophianum (Mikszáth Kálmán tér 1.) helyén maradt fent az 1810-es években épült Tajnay-ház (mely később Irinyi János gyufagyárának is helyet adott), majd 1869-ben az örökös Tajnay Ilona és férje, Révai Simon báró kérvényezték a ház épületének lebontását és egy háromemeletes bérház építését a József

²⁴ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 56. o.

(mai Reviczky és Krúdy Gyula utca) és Ősz utca (Szentkirályi utca) sarkán.²⁵ Bárczy István (1913) korabeli újságban közölt polgármesteri beszédéből viszont megtudhatjuk, hogy akkoriban ez a háromemeletes bárói épület még nem volt jellemző a belső területekről kifelé haladva:

„Mégis emlékszem jól, hogy a Józsefvárosban az ősz utca 28. számú háromemeletes báró Révai-ház, amely most a Mikszáth Kálmán-téren van s amelyben töltöttem diákéveim korszakát, arról volt nevezetes, hogy azontúl kifelé ilyen nagy háromemeletes ház nem volt több.”²⁶

Ez a szöveg is jól példázza, hogy az úri városrész kialakulása nem egyik napról a másikra történt, hanem csak fokozatosan, kis lépésekben teljesült a mágnásvilág és a polgári társadalom épületekben való megtestesülése. Palotáról palotára, utcáról utcára nyerte el végül azt a karaktert, melyet a vagyonos osztály megálmodott neki. Itt-ott még felsejlettek a korábbi falusias, kertes, kisiparosabb jelleg nyomai,²⁷ ám azok végül átadták (ha nem is egyöntetűen) a helyüket a kulturális és politikai intézményekkel tűzdelt, palotákban és bérházakban objektiválódott úri-polgári élet helyszíneinek. Más újságcikkből is kiolvasható ez a fajta átmeneti állapot, különösen a Révai-báró háza és a József körút közötti térségen. A cikk írója szerint a József utca egy olyan közterület volt még az 1890-es években is, mely hosszú ideig csak stagnált, lakossága, épített környezete sokáig változást sem mutatott:

„Ugyanaz a rossz kövezet, a mely halmot és völgyet képez. Ugyanazok a földszintes rozoga házak, amelyeknek a lakói sohasem látszottak változni. Ugyanazok a kis korcsmák, amelyek apáról fiúra szállottak és amelyeknek boros poharaiból és sörös kancsáiból épen úgy ittak az apák, mint később a fiuk.”²⁸

A tér környezetének tehát még kellett idő, míg magához vonzotta a vagyonos polgári építetőket és azok felhúzták többemeletes házaikat. Először 1872-ben olvashatunk újságcikket arról, hogy a József utca (mai Krúdy és Reviczky utca) és az Ősz utca (napjainkban Szentkirályi utca) metszésében lévő üres telken egy nyilvános tér létrehozásán gondolkodik a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, azonban a tényleges átalakításra még évekig várnia kellett a lakosságnak, miközben a szóban forgó telek rendezetlenül maradt.²⁹ Egy 1878-as írásban a telek bekerítésének igényét fejezték ki a környéken lakók,³⁰ egy későbbi

²⁵ HU_BFL_XV_17_b_312_414/1869; Pesti Napló, 1869. február 5. 20(5543), 2.o.

²⁶ Pesti Hírlap, 1913. november 18. 35(272), 7-8.o.

²⁷ Gondoljunk csak a *Fortepanon* fellelhető azon képekre, melyeken a nagyszabású épületek mellett még egyszintes, falusi házak lelhetők fel (pl. a Népszínház körül).

²⁸ Pesti Hírlap, 1891. július 29. 13(206), 4.o.

²⁹ A Hon, 1872. június 27. 10 (147), 2.o.; A Fővárosi Közmunkák Tanácsát az 1870. évi X. törvénycikk állította fel. Az FKT 1872-ben dolgozta ki Pest városának szabályozási tervét, mely a Szentkirályi utca rendezésével érintette a vizsgált területet is. Déry Attila (1995): A Fővárosi Közmunkák Tanácsa (1870-1948). Egy független városrendező hatóság. Budapesti Negyed 9. (1995/3) <https://epa.oszk.hu/00000/00003/00008/dery.htm> (Letöltés dátuma: 2023. 03. 10.)

³⁰ Ellenőr, 1878. december 9. 10 (620), 2.o.

cikkből pedig következtetni lehet arra, hogy a telek erősen elhanyagolt állapotban terült el a környező épületek között:

„A VIII. ker. Ősz- és József-utcza sarkán a főváros kisajátított egy telket, hogy ott tért alakítson, de az üres telek most szemétkerakó helyül szolgál, mivel nem gondoskodott róla senki. A lakosok folyamodványa folytán a mérnöki hivatal készített egy ideiglenes helyreállítási tervet, mely szerint a tér megnyitattik, de nem a végleges nívóan.”³¹

Érdemes megvizsgálni az épületek és úthálózatok által létrejövő városszerkezetet is, amelyben a tér elkezdett formálódni részben spontán, részben tudatos folyamatok eredményeként (2. ábra³²). A tér helyét képző, valamint mellette elterülő területek az árvíz után válhattak üres telekké, ugyanakkor a ma 36729 helyrajzi számú, Ősz utca felé nyíló épület (napjainkban Központi Stomatológiai Intézet) tervezete már feltüntette a kialakítandó teret egy „Leendő sz. tér” jelöléssel,³³ tehát az ekkori építkezések már figyelembe vették a közepén megvásárolt telek nyilvános térre alakításának igényét.³⁴ További sajátossága a területnek, hogy a József utca „megtörve”, a mai Reviczky utca nyomvonalán folytatódott egészen a Stáció utcai (Baross utcai) torkolatig. A mellékletben csatolt kataszteri térképen felfedezhető már a tér elképzelt elrendezése (2. ábra³⁵), ami egészen az 1990-es évek végéig, kisebb módosításokkal (fásítás-füvesítés, aszfaltozás, szoborállítás) megőrizte térbeli struktúráját, elrendezését. Látható, hogy két háromszög formájú járdasziget teszi ki a tér szabad felületét, melyet közepén a József utca szel ketté, egy ideig még a József utca alapján számozták a telek körüli házakat is.³⁶ Nem található viszont meggyőző forrás arra vonatkozóan, hogy ez az átlós és kettéválasztott térstruktúra mögött milyen indítékok, érdekek és motivációk húzódtak meg. Felmerülhet a gondolat, hogy az üres telken már a rendezés előtt létrejött valamiféle átlós mozgás, amivel lerövidíthetővé vált a József utca két szakasza közötti út, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy ebből a gondolatból kiindulva már kezdettől fogva közlekedési funkciók teljesítését szolgálta a tér ilyesfajta kialakítása, a két útszakasz átlós összekötése egy telken keresztül. Ilyen szabályozási és rendezési célból tervezték például a szomszédos Lőrinc pap teret is, ami a József utca keskenységéből fakadó közlekedési fennakadásokat volt hivatott enyhíteni a megépült Jézus Szíve Plébánia előtt,

³¹ Ellenőr, 1879. július 5. 11 (324), 2.o.

³² Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 57. o.

³³ HU_BFL_XV_17_d_329_036729, Riesz Sándor épületének 1875-ös tervéből.

³⁴ HU_BFL_XV_17_d_329_036729, HU_BFL_XV_17_d_329_036728, HU_BFL_XV_17_d_329_036712 jelzésű tervekben például

³⁵ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 57. o.

³⁶ „Budapest (1878) – Budapest méterrendszerben készült kataszteri jellegű térképe” alapján. Forrás: Arcanum Térképek

<https://maps.arcanum.com/hu/map/budapest-1878/?bbox=2122197.4969670004%2C6022079.744467375%2C2122568.3359870403%2C6022328.761973585&layers=95>

„hogy legalább a templomi közönségre várakozó kocsiknak helyük legyen felállani”.³⁷ A főváros hatósága végül 1879-ben vett át tervek az Ősz és József utcák sarkán fekvő, későbbi Mikszáth Kálmán tér szabályozására és parkosítására, melyet a Fővárosi Közmunkák Tanácsa el is fogadott, viszont kivitelezését későbbre halasztotta.³⁸ A végleges rendezésre körülbelül a századforduló idején került sor, rövidesen pedig Reviczky tér³⁹ elnevezést is megkapta a rendezett, fákkal körbeültetett, aszfaltozott terület. A Mikszáth Kálmán tér nevet pedig csak a „nagy palóc” 1910-es halála után, 1911 óta viseli a köztér.⁴⁰

6.2.1. Tér vagy utca? – Térhasználat és térpercepciók korabeli újságcikkek és képi források alapján

Egészen a megújulásig megmaradt ez a járdaszíves, kocsúttal átszelt és körbevett elrendezése a térnek, aminek láttán felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben tudta a terület betölteni a létrehozásakor is megfogalmazott „nyilvános tér” funkciót, miképpen adódott az emberek számára ez az osztott formában feltárolt térség. Ebben a fejezetben különböző képi forrásokra és újságcikkekben megfogalmazott benyomásokra, térre való hivatkozásokra támaszkodva tárom fel, hogy milyen térgyakorlatokat, tevékenységeket és viszonyulásokat tett lehetővé az a megszületett tér, hogyan lakták be a használói az évtizedek során és mennyiben volt térnek nevezhető a mindennapokban.

Ennek vizsgálatához érdemes ismét visszatérni a tér épített környezetére és annak lehetőségeire. A mellékletben csatolt, 1900-ból származó képen (3. ábra⁴¹) is kivehető, hogy alapvetően az áthaladó mozgás volt jellemző, megtartó erőként legfeljebb a tér szemközt is látható üzletsora adott lehetőséget. Ekkoriban – hasonlóan a mai körülményekhez – a tér 2. számú házának sarki helységében egy borozó működött, míg a további üzlethelységek a korabeli címjegyzékek és apróhirdetések alapján elektronikai üzletnek, női divatárúüzletnek, szabóságnak és nyomdának is helyet adtak. A tér ténylegesen szabad felületét adó, nagyrészt leaszfaltozott, „háromszög” alakú járdaszívesek nem igazán tudták betölteni azt a közösségi téri funkciót, amelyet napjainkban is tapasztalhatunk, mivel az emberi cselekvés csak korlátozott helyeken (üzletekben, italozóknak), a tér területén pedig csak erősen rögzített módon (átsétálás, esetleg padkán való várakozás) mehettek végbe. Hiába volt köztér, a területén nem álltak padok és nem volt zöld felület, ami lehetőséget teremtett volna a

³⁷ Fővárosi Közlöny 1892. június 28. 3 (58), 6. o.

³⁸ Pesti Hírlap 1879. szeptember 28. 1 (267), 3. o.

³⁹ Korabeli tudósítások alapján egyértelműen Reviczky Gyuláról lett elnevezve a tér.

⁴⁰ Pesti Hírlap, 1911. május 20. 33 (118), 7.o.

⁴¹ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 57. o.

térhasználóknak az elidőzésre, céltalan tartózkodásra (mint mondjuk a Nemzeti Múzeum kertje).

Téri jellegét talán az erősítette meg a leginkább, hogy a nyílt, közlekedési csomópontként működő közterekkel ellentétben ez a négy oldalú, magas épületekkel való körülhatárolás megteremtett egyfajta intimitást, elhatárolást a nagyváros zajától, ugyanakkor az épített környezet ilyesfajta meghatározottsága megszabta a társas tevékenységek határait és kibontakozási lehetőségeit. Tartósabb ideig való állomásozásra főként a kialakított bérkocsi-megállóhelyeken⁴² urakra, úrhölgyekre várakozó bérkocsisoknak volt lehetőségük, de a hétköznapiakban egy-egy nagyobb eseménytől⁴³ eltekintve nem volt jellemző a nagyobb számú embertömeg a tér szabad felületén. Ez nem jelenti azt, hogy ne lett volna semmilyen társas érintkezés a téren, hanem inkább arról van szó, hogy a tér valódi rendeltetése kimerült a gördülékeny áthaladás elősegítésében és a mozgást támogató bérkocsik megállóhelyeinek biztosításában (annak ellenére, hogy ekkor még nem volt akkora forgalom, és az utcát a képen is megtöltik az áthaladó, gyalogos emberek). A következő újságszöveg is arra mutat rá, hogy a kialakulás idejében nem egészen térként, hanem inkább egy kiteresedő útszakaszként adódott a városlakók számára az akkori Reviczky, későbbi Mikszáth Kálmán tér:

„(...) gróf Károlyi István József utcái pompás palotájából először az elegáns fogat gördült ki, lépésben huzatván addig a téresebb utcáráig, mely — melleleg mondván — több hónap óta várja már a hatóságilag neki szánt 'Reviczky Gyula-tér' nevét, de hiába várja.”⁴⁴

A „téresebb utcáráig” kifejezés talán a leginkább e térre jellemző sajátosság, hiszen a térnek nem a háromszöges járdaszízeit, hanem az azt osztó átlós, valamint a Szentkirályi utcába torkolló útszakasza volt leginkább kihasználva. A korai újságcikkek a teresítés ellenére is hosszabb ideig József- és Ősz utca (később Szentkirályi utca) összefutásaként, sarkaként hivatkoztak a területre, csak később kezdett el téri mivoltában megjelenni a térség, valószínűleg a folyamatos rendezéseknek, szabályozásoknak, illetve a belakásnak köszönhetően. Hasonló benyomásról számol be egy újságíró is a Mikszáth Kálmán övezeténél tett látogatásakor, aki a tér utcás jellegének érzékeltetése mellett kiemelte már annak csendességét, nyugalomát:

„Kis tér. Csendes tér. (...) Itt csendben lehetett írni, a bűbajos történetekbe nem csilingelt bele a villamos. Ezen a helyen meglátszik, hogy ez ki volt keresve. Egy különös kis, elvonult helyecske, nem szűk utca, hogy az égi játékos báránnyelűket elfogja a szemtől a szemközti való bérkaszárnya, de

⁴² Bérkocsi-állomáshelyekre vonatkozó aszfaltozási munkákról: Pesti Napló, 1890. augusztus 6. 41 (215), 2.o.

⁴³ Több újságcikkben is olvasható, hogy a Reviczky tér gyülekezőhelyül szolgált ünnepi események előtt, ugyanakkor innen általában továbbvonult a tömeg, hogy csatlakozzon egy nagyobb sokasághoz (pl. március 15.).

⁴⁴ Fővárosi Lapok 1897. április. 17. 34 (107), 3.o.

térnek sem tér, legalább nem az a szegedi szemnek, amely öt-hat holdas terekhez van szokva. Hanem olyasvalami közepes a kettő között.”⁴⁵

A terület alapvető zártsága tehát megeremtette a köztér benyomását, ugyanakkor az utcarész hangsúlyossága ebből valamiképp vissza is vett. Egy kibővített úttorkolat, ami közigazgatásilag tér volt ugyan, de a gyakorlatban leginkább csak egy „fákkal beültetett utca”. A közelben lévő Nemzeti Múzeum kertjéhez képest leginkább az átsétálásra, valamely helyre való betérésre nyújtott lehetőséget, de nem a hosszabb, fesztelen tartózkodásra.⁴⁶ Más újságcikkekből is kiolvasható a tér csendessége, nyugodtsága, és csak kevés szövegben sejlik fel intenzív társas élet.⁴⁷ A következő újságcikk-részlet is csak megerősíti az eddigieket: a tér karakterét leginkább a meghittsége, csendessége adta, nem pedig a „közösségi tér”-funkciója:

„Ezt a városdarabot mintha az Úristen parcellázta volna ki magának. Itt van a Szent István Társaság modern gótikus palotája, templom is van errefelé és a Reviczky-tér felett büszkén emelkedik a lovagkori vár utánzata. A mágánegyed is itt van és valóságos Pax Christi uralkodik az egész tájékon. Az emberek itt csendesebben, lassabban járnak és a kis csirkefogók sem vívják fülsiketítő háborújukat.”⁴⁸

A teret egy-két alkalomtól⁴⁹ eltekintve nem jellemezte a zsibongás, hanem a magas falaktól védve, mintegy „várudvarként”⁵⁰ terült el a bérpaloták oltalmában. Ez a „békés, szolid, nyárspolgári”⁵¹ környezet nem adott helyet piacoknak, vásároknak, nagyobb rendezvényeknek, egyetlen szenzációjaként pedig „télen a komfortáblis kocsisok hóembere, nyáron a sarki kocsmámbura-zenekara és friss söre”⁵² volt említhető. Nem volt központi hely a város szövetében, belső városrészként is a lüktető életen kívül helyezkedett el. Maga az intimitása, zártsága adta meg a tér jellegét, nem a napjainkban is tapasztalható „pezsgése”. A merev térstruktúra, az intimitást biztosító zártság, valamint a városrész úri-polgári lakossága⁵³ egy olyan téri világot eredményezett, amely nyugodt, csendes és meghitt volt ugyan, de az

⁴⁵ Az Ujság, 1913. május 28. 11 (126), 36-37.o.

⁴⁶ Pesti Napló, 1871. június 11. 22 (133) 1. o. A cikk írója leginkább a Múzeum teréről beszélt, ugyanakkor betekintést nyújt a negyed nyilvános tereinek akkori világába: „A többi tér inkább fákkal beültetett utcza, nyílt sétahely, ez némileg magánkert [Múzeum kertje], magánkertje mindenkinek, hol az ember otthonosan, fesz nélkül érezheti magát s csinálhat amit akar – t.i. amit lehet.”

⁴⁷ A nyilvános események legtöbbször a tér területén álló bérpaloták falain belül és nem a téren zajlottak. Különböző arisztokrata bálók kerültek megrendezésre például farsang alkalmával a Révay-házban, ahol megjelent többek között Apponyi gróf is feleségével, Zichy grófok lányaikkal, Wenckheim Frigyesné grófnő leánygyermkeivel (Budapesti Hírlap 1902. január 26. 22 (25) 6. o.).

⁴⁸ Pesti Napló 1904. szeptember 25. 265 (55) 9.o.

⁴⁹ Korábban említett ünnepi gyülekezés, majd továbbvonulás mellett egy nagyobb diáktüntetésről is olvashatunk a téren lakó Bleyer Jakab parlamenti kijelentése ellen.

⁵⁰ Magyarország 1928. május 27. 35 (120) 8. o.

⁵¹ Uo.

⁵² A Hét, 1906. január 21. 17 (3) 3. o.

⁵³ Több feljegyzésben is olvashatunk az ország életében meghatározó főurak, politikusok jelenlétéről a tér környékén. Az újságcikkek alapján Andrássy Gyula is felkereste Zichy Aladárt a Reviczky téri lakásán (Hazánk, 1905. február. 07. 12 (33) 2. o.), Károlyi Gyula pedig később innen indult minden reggel taxival a Várba (Magyar Hírlap, 1932. szeptember 24. 42 (215) 5. o.).

alkotóelemek összejátszása nem tudott intenzív társas életet, ember-tér kapcsolatot létrehozni a területből.

A későbbiekben ez a csendes térgyakorlat kiegészült a „Kis Vatikánná” alakuló területen zajló körmenetek és liturgiák által, amely a Jézus Szíve Plébánia előtt elterülő Scitovszky tér (ma Lőrinc pap tér) mellett a Mikszáth Kálmán teret is érintette:

„Zsúfolásig tömve a Scitovszky tér. Ember ember hátán. A szabadban felállított, virágok tömegével árasztott oltár lépcsőin éppen beszédet mond a pap. Fehér karingének bő ujja meg-meglebben, amint karját a magasba emeli. Krisztus szívének nagy szeretetéről beszél. Ugyanebben az időben a Mikszáth Kálmán téren rögtönzött oltár előtt is szentbeszéd árad a hívek szíve felé.”⁵⁴

1917-ben pedig, az egykori Révay báró házába átalakítások után beköltözött a Szent Szív Leányiskola is, 1928-ban pedig felszentelték a Reviczky utca sarkán álló Krisztus Király Kápolnát,⁵⁵ valamint eleve adott volt már a Jézus Szíve Templom és a Szent István Társulat neogótikus épülete (mai PPKE Jog- és Államtudományi Kar) a Szentkirályi utcában. A területen megtelepedő egyházi intézmények így egy újabb árnyalattal gazdagították a tér alapvető társadalmi sokszínűségét, hisz a környéken élő arisztokrata, polgári rétegen és az azt kiszolgáló iparosmesterségeken túl dominánsan megjelent a vallási élet is. A Jézus Szíve körmenetek például egyfajta kapcsolatot is teremtettek az akkori Scitovszky, későbbi Lőrinc pap tér és a Mikszáth Kálmán tér között azáltal, hogy a körmenet fontos megállópontjai voltak ezek a helyszínek. A városrész úri-polgári, vallási jellege ellenére az Arcanum adatbázisában megtalálható korabeli „Czím- és lakásjegyzék”-ek és az újságokban fellelhető apróhirdetések alapján a Mikszáth Kálmán tér lakóépületeiben a különböző magas pozíciójú (kúriai bíró, királyi bíró, tábornok, közigazgatási bíró, országgyűlési képviselő, királyi főügyész), valamint értelmiségi lakosságon túl a kisiparos mesterségeket űzőknek (szatócs, szíjgyártó, cipész, szabó) is jutott hely. A tér társadalma tehát nem nevezhető homogénnek, egészen sokszínű lakóközösséget állapíthatunk meg a forrásokból, azonban az átnézett újságcikkek térbenyomásai, térleírásai alapján a legdominánsabb társadalmi csoportokat mégis a polgárság, az arisztokrácia, illetve az egyházi élet képviselői alkották. Ezt jól példázza egy 1947-ből származó cikk is, mikor is az egykori József utca körútig terjedő szakaszát (mely érinti a tér területét is), az akkori Bangha Béla utcát Krúdy Gyuláról nevezték el:

„Krúdy Gyula-utca! A Józsefvárosban választottak neki utcát a főváros tanácsurain, egy volt hitszónok és politikai apostol utcáját a Belső-Józsefvárosban, hol esendő és szomorú régi úriemberek, zengő arisztokraták, méla idős hölgyek lila szalagokkal, nagyon körültekintő és tájékozott papok, füstölőkovácsok és tömjénkészítők laknak, – nem mindenben méltatlan Krúdyhoz ez a tájék sem a

⁵⁴ A Nép, 1925. június 23. 7 (138), 8. o.

⁵⁵ Nemzeti Újság, 1928. június 12. 10 (131), 10. o.

maga félmúlt merengésével és esendő bájoságával Ferenc József király korából, hol a lakásokban a német kredencek ásítognak és megkopott tükrök néznek vakon a lebírhatatlan valóságba.”⁵⁶

A fejezet lezárásaként elmondhatjuk, hogy a Mikszáth Kálmán tér létrejöttében és elnyert formájában fontos fizikai adottság volt a józsefvárosi úthálózat rendezetlensége, valamint a megtört József utcák között elterülő telek felszabadulása. Az átlós elrendezés így az egy utcát alkotó két szakasz összekötését szolgálta, a maradék két háromszög jelentette a tér szabad, forgalommentes felületét. A teret jellemző zártabb, osztott formák, és a főleg rendezési, szabályozási elveknek eleget tevő struktúra egyszersmind meghatározta a téren kivitelezhető cselekvések tartományát és a térhez való viszonyulás lehetőségeit. Bármennyire is volt a térségnek egyfajta úri-polgári jellege a bérpaloták és lakói által, a térhasználat főként az áthaladásban, valamely helyre való betérésben merült ki. A tér nem rendelkezett központi jelentőséggel, inkább egy intim, csendes lakóhelyként funkcionált, mint társas, közösségi tevékenységek helyszíneként. Lényegesebb szerepet főleg csak az egyházi szertartások adtak a térnek, viszont a korabeli leírások alapján nem számított kitüntetett területnek.

6.2.2. A tér világa a megújulást megelőző időkben

A szocializmus időszaka alatt az épített környezet némileg átalakult, de sokkal inkább a térhasználatban mutatkoztak látványosabb változások. A II. világháborút követő szocializmus lakás- és várospolitikája nem kedvezett a belvárosias területeknek, mivel a rendszer ideológiájából fakadó egalitáriánus eszme a társadalmi és vagyoni különbségek felszámolását tűzte ki célul, így a kerület belső területeit jellemző, vagyonosabb társadalmi réteg és az azt támogató szolgáltatások által képviselt úri-polgári életvilág fénye is megkopott. Az épített környezetet létrehozó, fenntartó és élettel megtöltő „hordozócsoporthoz” – legyen szó egyházi szereplőkről vagy a polgárság és az arisztokrácia képviselőiről – a „szocialista életforma” erőltetett követelményeinek már nem feleltek meg (Csanádi és mtsi 2010: 337–345). A tér így valamelyest kiüresedett, parkoló autókkal telítődött, veszített az intimitásából, és csak a rendszerváltozás után, rövid időre alakult át az alternatív kultúra egyik bölcsőjévé, ami egészen az 1997-ben induló rehabilitációs folyamatokig meghatározta a téri (éjszakai) világot.

6.2.3. Az épített környezet és a térhez való viszonyulás változásai

A tér eddig bejárható szabad felületében is változás történt, az aszfaltozott, fákkal keretezett járdaszigeteket felváltották az alacsony kerítéssel szegélyezett füves beültetések, ami még inkább kiszorította az emberi tevékenységeket, valamint a korábban jellemző egyházi körmeneteket a térről, mivel a zöld terület elkerítve, inkább díszkertként, semmint társas

⁵⁶ Új Magyarország, 1945. május 24., 3 (21) 2. o.

interakciókra nyitottan terült el a járdaszízeketeken (4. ábra⁵⁷). A kiszorító téri környezet csak fokozódott a parkoló autók későbbi megjelenésével, aminek folytán az utca nagy része a járművek birtokába került (5. ábra⁵⁸). Az 1970-es évek növekvő motorizációs folyamatai, az autók dominanciája a városi térben ezen a kis köztéren is éreztették hatásukat. A 5. ábrán⁵⁹ már látható Mikszáth Kálmán Kocsis András által készített szobra, amely körül pár pad is ki volt helyezve, ugyanakkor tér-jellegét szinte teljesen eltörölte az autók nagy aránya a területen. Az eddig gyalogosan is bejárható útszakasz fokozatosan a forgalom uralma alá került, így az utca emberei főleg csak a szűk járdákon kelhettek át – mindennemű tartózkodás nélkül – a téren.

Ez az elhanyagolt, parkoló autókkal tűzdelt térbeli világ nem igazán tudott emberi tevékenységeknek helyet adni, a szabad felület kicsi és lezárt formái főleg az áthaladásnak kedveztek. Egy Józsefvárosban felnövő interjúalanyom térleírása is jól szemlélteti, hogy mennyire kimaradt a mindennapok rutinjából a téren való tartósabb időtöltés:

„Abban az időben, amikor én még kislány voltam, akkor azért ez nem volt egy ilyen célpont, hogy oda menjünk. Nem volt ilyen, hogy akkor menjünk oda, menjünk a Mikszáth Kálmán térre, mert ott alapvetően nem volt semmiféle játék, vagy nem voltak, nem volt egy olyan tér” (60 éves nő, korábbi józsefvárosi lakos)

Kiolvasható, hogy a tér nem biztosított semmiféle játéktérrel interjúalanyomnak gyermekkorában, mivel a parkoló autók, valamint a járdák és a szabad felület mérete miatt nem volt elég hely ilyesmire. Játsszani így nem is a téren, hanem barátaival a Piarista Gimnázium folyosóin játszottak, szaladgáltak. Gyermekkori visszaemlékezéseiből nem maga a tér bontakozott ki, hanem a tér egyes pontjai, azoknak az épületeknek a beltére, melyekben megfordult (Piarista Gimnázium, gyermekfogászat). Tapasztalati szinten sem jelent meg markánsan a tér; mivel nem lehetett szabadon bejárni a területét, így a tér világának megtapasztalása is csak korlátozottan volt lehetséges. A tér elrendezése ily módon nem csak az ember-ember, hanem az ember és fizikai környezet kapcsolatának kialakítására sem adott lehetőséget. A mindennapokban főleg az áthaladás aktusa volt rutinizálva, nem a szabadidő eltöltésének különböző módjai:

„Az a lényeg, hogy én 24 éves koromban eljöttem [Magyarországról], és az előző emlékek inkább azok, hogy akkor még nem nagyon volt semmi ott a téren. Inkább olyan átsétálás volt. Akkor még a kocsik keresztül mehettek. Nem volt hova igazán leülni vagy ott lenni. Azt tudom, hogy teli volt mindig galambokkal, arra emlékszem. Ez inkább egy átmenő hely volt, semmint egy célpont.” (60 éves nő, korábbi józsefvárosi lakos)

⁵⁷ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 57. o.

⁵⁸ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 57. o.

⁵⁹ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 57. o.

A legtöbb interjúból kiderült, hogy akkoriban ez a környék egybeolvadt a Józsefváros többi részével, nem volt meg a napjainkban tapasztalható belvárosias jellege. Az akkori Belső-Józsefváros nevet viselő józsefvárosi negyed és maga a Mikszáth Kálmán tér tehát nem a palotáiról és a rendezett épített környezetéről volt híres, hanem „akkor ez még a ’nyóckernek’ szerves része volt” (szakértői interjú I.). A következő két interjúrészlet viszont jól szemlélteti, hogy bár a térnek volt egy „nyóckeres”, a kerület fizikai megjelenésébe belesimuló épített környezete, a tér és Belső-Józsefváros lakossága valamiképpen már magában hordozta azokat a társadalmi-intézményi adottságokat, melyek korábban is jellemezték, de a későbbiekben, a megújulás folyamatában erősen meghatározták a tér alakításának lehetőségeit. A Mikszáth Kálmán tér jelentéktelensége ellenére valamelyest meg tudta őrizni azt az értelmiségi, polgári jellegét, amely az ezt megelőző időszakban is a környék sajátosságának volt tekinthető:

„Végül is ez egy fizikailag eléggé lepusztult hely volt, de hogy mégsem az a típusú lepusztultság, mint amit mondanak ugye, hogy ’a Körút másik oldala’. Szóval nem így, szerintem nagyon sok értelmiségi család lakhatott itt már akkor is. Mi is itt laktunk, én a Fazekasba jártam, ami azért egy erős, jó iskola.” (47 éves nő, Krúdy Gyula utcai lakos)

„Valami érdekes eszembe jut, ami nem a tér érdeme, de mintha több lett volna benne az olyan kis egyszerű emberi tevékenység, mint az orvosnak a hivatása szerinti munkája. Arra emlékszem, természetesen nem a Mikszáth téren volt minden beteg, de ott áthaladt az orvos, az a kis henger alakú táskájával, amit talán már nem is viselnek az orvosok. Ez hozzá tartozott a képhez. Tehát a diákok és az értelmiség.” (88 éves férfi, születésétől fogva józsefvárosi lakos)

Elmondható, hogy a tér ekkoriban, az 1970-es, 1980-as években főleg áthaladási funkciókat töltött be, ugyanakkor nem közlekedési csomópontként, hanem sokkal inkább egy menekülő-útvonalként szolgált az autósoknak, hogy elkerüljék a Körutak, valamint a Rákóczi út dugóit, fennakadásait. Központi jelentősége tehát nem volt, a térre való megérkezés főleg valamely fontosabb intézmény (gimnázium, fogászat vagy épp a Reviczky utcában álló Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) irányába való átkelés, vagy a körúti, gyorsforgalmi utak kikerülése céljából történt. Nem állt meg itt busz vagy bármely más közlekedési eszköz, a társas érintkezések pedig a korábbi állapotokhoz képest még inkább kiszorultak a térről (pl. vallási szertartások). Alapvetően nem volt meghatározó része a városnak sem a közlekedés, sem a társas élet szempontjából, nem maga a tér volt a célpont, hanem a környéken lévő intézmények, és ez később, a rendszerváltozáshoz közeledve sem változott:

„Hogy mondjam. A Mikszáth téren semmi különös nem volt, nem volt annyira lepattant, mint mondjuk a Práter utca környékén. Igazándiból egy totál jellegtelen tér volt, amire én emlékszem a nyolcvanas évekből.” (61 éves férfi, vendéglátós)

A városrész szövetében már csak azért sem rendelkezett jelentőséggel, mivel általánosan igaz volt egész Józsefvárosra az épületállomány lepusztultsága, a városrész köztereinek kiürültsége:

„Ilyen fizikai értelemnek csak arra tudok visszamenni, hogy szürke és lepusztult volt minden, de ez nem csak Mikszáth Kálmán térre igaz, nagyjából igaz mindenre.” (szakértői interjú I.)

A visszaemlékezésekben sokkal hangsúlyosabban voltak jelen a leginkább közlekedési jelentőséggel rendelkező terek mint a Blaha Lujza-, Moszkva-, illetve a Nagyváradi tér. E terek voltak főleg a találkozások csomópontjai, mivel ezekről a helyekről legalább indultak tömegközlekedési eszközök a város többi területére.

„Annak idején, mikor találkoztam a barátaimmal, amikor én a Madáchba jártam, akkor mindig úgy voltunk, hogy találkozzunk a Blahán, mert az egy ilyen nagy nyitott hely volt. Ott találkoztunk, mert ott volt a metró, ott volt a Népszínház utca. Ott lehetett találkozni. Találkoztunk az óra alatt vagy ahogy feljöttünk a metróból, a lépcső tetején. Olyan nem volt, hogy találkozzunk a Mikszáth Kálmán téren a szobor előtt. Ilyen nem volt. Ott akkor mit csinálsz? Semmit.” (60 éves nő, korábbi józsefvárosi lakos)

A fenti interjúrészletből is kiolvasható, hogy a Mikszáth Kálmán tér valamiképpen kimaradt a térhasználók mentális térképéből, ekkoriban más pontok szervezték a városi közösségi életet. Mivel alapvetően hiányoztak a nyilvános terekről a vendéglátóegységek teraszai vagy a szabadidő eltöltésének más köztéri lehetőségei (pl. piac, közösségi rendezvények, rekreációs tevékenységek), így a városszövetet meghatározó pontok sokkal inkább a nagyobb, közlekedési jelentőséggel bíró közterek irányába tolódtak el. Az erre az időszakra jellemző kiüresedett állapot, valamint a város térképén való mellékes szerep a visszaemlékezésekben is megjelenik, legtöbbször csak nagyon homályosan idézték fel az interjúalanyaim a tér világát:

„Valami oknál fogva, és ezt tudom, hogy nem így van, de valami oknál fogva úgy emlékszem vissza a térre, mintha ilyen sötétebb lett volna. Most meg úgy emlékszem vissza rá, hogy világosabb, és ez nem tudom, hogy ez valami pszichológia, hogy így emlékszem rá, mert alapvetően a gyerekkoromra minden olyan színesben emlékszem, de most, hogy rákérdeztél, hogy milyen volt a tér, valahogy úgy emlékszem rá, mintha ilyen szürkébb lett volna, de lehet pont amiatt, hogy mindig a fogászatra mentünk.” (60 éves nő, korábbi józsefvárosi lakos)

Ez a szürkés emlék még akkor is megmaradt, mikor a rendszerváltozás után, a mai Palotanegyed területén elsőként megjelentek az alternatív kultúra kultikus helyei, mint Tilos az Á, Könyves Kávézó, Cirkó-Gejzír mozi, stb. Ahogy a városszövetből, úgy az emlékezetből is némiképp kiesett a Mikszáth Kálmán tér. A tér az interjúk alapján nem önmagában, hanem sokkal inkább a közelben lévő intézményektől, szórakozóhelyektől függve létezett, nem volt önálló célpont a városlakók számára, főleg csak egy helyszínre való betérés érdekében jöttek a területére:

„Tényleg volt egy ilyen furcsa hangulata ennek az egész környéknek. Mindig úgy szoktam leírni, hogy ilyen szürke volt, meg tudod mentél és olyan izgalmas volt. Néha olyan kietlen is volt, úgy emlékszem. Nem olyan, mint most. Valami más hangulata volt. Az ember tudta a Cirkó-Gejzirt mint helyet, ahhoz melegség kötődött, meg hogy olyan kanapé, meg olyan nagyon 'cozy'. Ezen túl valahogy inkább ilyen szürkéség volt az én fejemben a környékkel kapcsolatban.” (szakértői interjú II.)

A Krúdy Gyula utca tengelyén kialakuló underground kultúra ekkoriban erősen meghatározta a környék éjszakai világát. Mivel a köztéri funkciók nagyjából kimerültek a korlátlan autóforgalom biztosításában, így nem meglepő, hogy a társas élet a nyilvánosság tereiből behúzódva tudott csak létrejönni. A Krúdy Gyula utca helyszínei között történő ingázások jellemezték ekkor az esti térgyakorlatot, és valamiképpen erősebben is emelkedett ki ez a tengely a visszaemlékezésekből, mint a tér maga:

„A Mikszáth tértől a Lőrinc pap térig Bermuda-háromszögnek hívták. Nagyon jó helyek voltak. Azt tudom, hogy az egy program volt, hogy lejöttünk a Krúdy utcába. Akkor nem Mikszáthnak mondtuk, hanem Krúdynak. Hogy lejövünk a Krúdyba.” (szakértői interjú V.)

Mivel a tér nem szolgált semmi szabadtéri lehetőséggel, társas interakciók helyeként is a beltéri helységek szolgáltak. A városrészben zajló térgyakorlatokból bár hangsúlyosan kiemelkedik a Krúdy Gyula utca a megnövekedett esti forgalmával, ugyanakkor a Mikszáth Kálmán térre már sokkal semlegesebben hivatkoztak interjúalanyaim:

„Igazából ugye akkor, amikor Tilos volt, akkor nem volt nyilván jelentése. Egy utcasarok volt, ahol megtalálható volt az a szórakozóhely, ami akkor meghatározta Budapestet.” (szakértői interjú IV.)

„Nem volt túl sok hely, nem lehetett nagyon teret használni, hiába volt egy-két pad. Konkrétan a Mikszáth szobornál volt talán kettő és azon a kis szigeten, ami a Tilos az A előtt volt, ott volt talán egy. Hát ugye ott volt a Piarista Gimnázium, tehát volt mozgás, meg az éjszakai fogászat a Szentkirályiban, meg a Krisztus Király Kápolna. Oda azért járogattak a hívő emberek.” (61 éves férfi, vendéglátós)

Ez a két interjúrészlet jól szemlélteti, hogy egy köztér élhetősége mennyiben függ a fizikai világának belakhatóságától, hozzáférhetőségétől. Az elbeszélésekben többször is hivatkoztak a térre „utcasarok”-ként, „jelentéktelen tér”-ként, mely megnevezések utalnak arra, hogy a térrel való kapcsolat szinte elhanyagolható volt ekkoriban. Hiába töltött be közigazgatásilag köztér funkciót a Mikszáth Kálmán tér, a terület nem volt megközelíthető az emberi tevékenységek számára, pusztán parkolásra, rövid ideig történő várakozásra és áthaladásra adott lehetőséget. Mivel nem bontakozhattak ki társas interakciók, úgy a jelentésadások folyamatából is kimaradt a tér. Pusztán egy utcasarokként jelent meg az emlékezetben, nem egy kitüntetett közösségi helyszíneként.

6.3. A tér rehabilitációja – Érdekek, elképzelések és a térnyerés harca a megújulás folyamatában

A rehabilitáció körülményeinek, az alakító tényezők feltárásához az eddigi térhasználói interjúkon túl szakértői interjúkat is készítettem a teret tervező tájépítésszel, a kerület városfejlesztésében dolgozó munkatársaival, civil egyesületi tagokkal, valamint a téren és a Krúdy Gyula utcában művészeti akciókat végrehajtó tájépítész iroda egyik munkatársával.⁶⁰ Az interjúk forrásokat kiegészítettem más, kiadványokban is fellelhető nyilvános interjúkkal, melyek a palotanegyedi rehabilitáció körülményeibe engedtek részletesebb betekintést.

6.3.1. A Palotanegyed és a tér rehabilitációja mögött meghúzódó érdekek

Budapesten csak az 1990-es évek politikai-gazdasági-társadalmi átalakulásai indították el a már nagyon szükséges helyreállítási folyamatokat a főváros kerületeiben. Józsefváros esetében ez a ferencvárosi városrehabilitáció után kezdődött meg,⁶¹ melynek egyik első pontja éppen a Mikszáth Kálmán tér megújítása volt 1997-ben, a névadó magyar író születésének 150. jubileumára. A tervező 1997-ben kapott felkérést a terv elkészítésére, 1998-ra pedig már meg is nyílt a tér a szélesebb közönség számára.⁶² A tervezés elvárásai között szerepelt, hogy valamiképpen megidézzék a párizsi, illetve amszterdami diáknegyedek világát, ugyanakkor egy olaszos, mediterrán jelleget is szeretett volna az akkori városvezetés a tértől, hogy létrehozzon egy ifjúsági bázist a korábbi szubkultúra helyére. Bár a tér tervezője interjújában megemlítette a környéken korábban jelen lévő alternatív kultúrát is mint adottságot, egy másik szakértői interjúból inkább az derült ki, hogy a tér rehabilitációja egyúttal egy „bulinegyed” kialakulásának próbált gátat szabni:

„Ugye nem voltak szórakozási lehetőségek Budapesten. Józsefváros ezen a részén viszont nagyon sok hely nyílt, Tilos az Á, a Lőrinc pap téren volt a Cirkó-Gejzír. Elképesztő jó helyek voltak. Én is csak utólag tudtam meg, de akkor a városvezetés, a kilencvenes évek fele, valahogy eldöntötte, hogy itt nem lesz ilyesmi. Lakók is nagyon tiltakoztak ellene. Ebből sosem lett ez a bulinegyed.” (szakértői interjú V.)

Az önkormányzati elvárások tehát sokkal inkább a lakosság által is problémásnak tartott underground helyek távozását szorgalmazták, nem a szubkultúra maradását, helyére pedig a környék egyetemeinek és iskoláinak diákságra, kulturális intézményeire alapozó tengelyt

⁶⁰ Az anonimizálás módját a módszertani fejezetben ismertetem.

⁶¹ Rév8 Rt. – Ingatlan és Befektetés (2003): Sokszínű városrehabilitáció. Budapest, Imopress Kiadó. 8.o.

⁶² Szakértői interjúk alapján. Időben következő pontok a Szabó Ervin tér, az Ötpacsirta és a Reviczky utca felújítása, valamint a Mária utca, Baross utca, Mikszáth tér és Krúdy Gyula utca által határolt II. tömb társasházainak rehabilitációja voltak, amely során a Krúdy Gyula utca épületeinek homlokzatai is megújultak. A palotanegyedi projektek közül a továbbiakban csak a tér szempontjából is releváns lépéseket fogom kiemelni.

álmodtak meg, ezek az érdekek objektiválódtak később a megszületett tér épített környezetében, ezt szolgálta a többnyire gyalogosoknak átadott nagyobb kiterjedésű terület.

„Krúdy utca is erre fel volt csatolva, hogy ebből egy ilyen sétálóutca legyen, de az egészet nem lehetett megcsinálni, a közlekedés annyira érintette a városnak ezen részét, viszont hogyha itten átalakítják és nagyon erősen lecsökkentik a forgalmat, vagy meg is szüntetik, akkor itt már lehetett olyan teret csinálni, ahol az emberek jól érzik magukat. Szórakozás, beszélgetés, satöbbi. Nagyon közel voltak az oktatási intézmények. A Piarista Gimnázium, a SOTE, az ELTE. Rengeteg diák járt kelt ezen a területen. A polgármester beszélt az amszterdami, párizsi diáknegyedről, hogy ahhoz hasonló dolgot képzelne el.” (szakértői interjú III.)

A Krúdy Gyula utca teljes forgalomtól való elzárása még nem jelent meg a tervezői, főépítési szempontok között, mivel ekkor teljesen elképzelhetetlennek tűnt, hogy ezt a forgalmi eret kiiktassák a város közlekedéséből. A Szentkirályi utca pedig ebben az időben még átvágta a területet, nem volt kapcsolata a Mikszáth Kálmán térrel, valamiképpen el is választotta a belvárosias fővárosi területektől a környéket. Az alábbi, újságból származó kép mutatja be a tervező megoldásaival megalkotott fizikai környezetet, ami még nem teljesen egyezett a ma is ismert képpel (6. ábra⁶³).

A képen látható, hogy a Krúdy Gyula utca ekkor még ugyanolyan parkoló autóktól és forgalomtól terhes utcarész volt, mint korábban, ugyanakkor az átlós, teret felosztó útszakasz teljes egészében kikerült a tér struktúrájából. A tervező interjújából kiderül, hogy erre már csak azért is szükség volt, mert a tér épített környezete erősen beszívta a városi forgalom szennyeződéseit, többek között a Mikszáth Kálmán szobor is koszosan állt a magas, épületeket is kitakaró fák között. A tér felszabadítása által így nem csak az autók kerültek ki a térről, hanem könnyebben tisztíthatóvá is vált a terület, a (kijebb helyezett) Mikszáth Kálmán szobor pedig örökzöld bokrok elé állítva sokkal hangsúlyosabban emelkedhetett ki a tér világából. Ilyen praktikus szempontokon túl a tér területének forgalommentesítése legfőképpen a közösségi élet kialakulását szolgálta azáltal, hogy helyet biztosított a társas interakcióknak, emberi tevékenységeknek:

„Nekem az volt a feladatom, hogy legyen egy mediterrán hangulatú közösségi tér fényekkel, színekkel, látványokkal, örökzöldekkel, ahol mindenki jól érzi magát, korosztálytól függetlenül. Először is az volt a cél, hogy a nagyra nőtt fákat eltávolítsam, melyek takarták az épületeket és a napfényt nem engedte be, valamint más növény így nem élt meg a téren. A másik, a burkolatokat átalakítani. Az a nagy ház, az az olaszos, mediterrán hangulatú szép épület a vörös tégláival, kőmunkával, párkányokkal, emelkedésekkel nagyon-nagyon meghatározó. Ennek figyelembevételével terveztem meg a tér burkolatait és a szökőkutat is.” (szakértői interjú III.)

A klinkertéglás épület stílusához illeszkedő burkolati megoldásokkal, valamint az olasz városokat megidéző szökőkút elhelyezésével a mediterrán jelleg megalkotása volt a célja a

⁶³ Lásd a dolgozat „Képi források” melléklete, 58. o.

tervezőnek, ugyanakkor mindvégig hangsúlyos volt a tervezési folyamatban, hogy ezek az objektumok emberi használatba is bevonható tárgyi adottságként kínálkozzanak a lakosság számára. Mind a szobrot övező megemelt kert, mind a szökőkút alkalmasak voltak arra, hogy az emberek körük leüljenek, ezenkívül padok is kihelyezésre kerültek. A köztér használatára így sokkal több lehetőség nyílt, de az intenzív, pezsgő életnek még így is voltak akadályai. A 7. ábrán is látható, hogy ekkoriban az épületek is sokkal rosszabb állapotban voltak, kevesebb pad volt a téren, de ennél még korlátozóbb volt az autóforgalom jelenléte a Krúdy Gyula utcában, ami így elvágta az utca felőli oldalt a tértől. A leválasztott üzletsor így nem tudott szervesen kapcsolódni a nyitottabb térelrendezéshez, a megjelenő vendéglátóegységek sem tudták teraszaikat kipakolni a területre. Az utca burkolatilag sem képzett egységet a térrel, erre egészen 2004-ig várni kellett, ekkortájt kezdték el tervezni a Lőrinc pap térrel együtt Krúdy Gyula utcát.⁶⁴ Az utca lekövezése ezeknek a terveknek volt köszönhető, de még ez sem szegte kedvét az autósoknak, hogy átvágjanak a területen.

6.3.2. A belakásból származó újabb igények – A Krúdy Gyula utca felkarolása

Igazi fordulat akkor történt a tér világában, mikor a lakosság, illetve a megjelenő üzlethelységek tulajdonosai a megújult tér belakásának folyamatában újabb igényeket fogalmaztak meg az önkormányzat felé. A Krúdy Gyula utca vendéglátószékei, üzlettulajdonosai ekkor szerveződtek civil szervezetté,⁶⁵ és összefogva, „lakossági” érdekek szócsöveként végül elérték, hogy az utca forgalomtól elzárt terület legyen:

„Amikor odaérkeztem a Mikszáth Kálmán térre, a tér már egy egységes, lezárt szerkezet volt. Ugye csak körbe mentek az autók. Az egyesületen keresztül egy év alatt értük el azt, hogy a Krúdy utcából sétálóutca legyen. Ez a harc, amit az önkormányzattal vívtunk. Először csak ilyen csökkentett forgalmú utca volt, de magának annak a területnek az átalakulása miatt megkívánta, hogy egy sétálóutca legyen. Teljesen felesleges volt ott az autós forgalom.” (szakértői interjú IV.)

Ha megjelent is az üzletek felpörgetésének és az utcáról való jobb elérésének igénye, a Mikszáth Kálmán tér fejlődése tekintetében kétségtelenül a Krúdy Gyula utca lezárása hozta el a lényegi változást, és egyben kapcsolatot is teremtett a tőle nem messze fekvő Lőrinc pap térrel. Ez a nagyobb léptékű átalakulás mindenféle lakossági fórum ellenére is érdekütközésekkel és erős konfliktusokkal járt együtt, nem volt egyértelműen lelkes a fogadtatás.

⁶⁴ Szakértői interjú alapján.

⁶⁵ Bár a civil egyesületet az anonimizálás szempontjait figyelembe véve nem nevezem meg, el kell mondani, hogy a negyed civil kezdeményezései, eseményei a mai napig nagyon intenzívek, nem hagytak alább az összefogás az elért eredmények után sem. Az egyesület tagjai a kezdeti állapotokhoz képest szinte teljesen lecserélődtek, napjainkban főleg helyi lakosok vesznek részt a Palotanegyed közösségi életének szervezésében.

„Ott sok lakossági fórum volt meg egyeztetés, és ez végül átment a városvezetésen, hogy a Horánszky és a Szentkirályi között legyen ez egy gyalogos utca a Krúdy utca. Emiatt aztán akkor változott meg a Palotanegyed teljes forgalmi iránya. Minden ilyen változás sok egyirányú utcába, át kell az egészet variálni. Rengeteg érdeksérellemmel járt és sajnos sok lakos köpködött ott mindenkire. Eddig így mentem, most így kell majd mennem. De átvették! 2010-ben lett az sétálóutca, az a szakasza.” (szakértői interjú V.)

A Krúdy Gyula utca lezárása teljes egészében felborította az eddigi forgalmi rendet, rengeteg feszültséget szított az önkormányzat és a területen autókkal parkoló vagy épp áthaladó lakosság között. Itt is megnyilvánul az életvilágot fenntartó dialektika működésének az a sajátossága, hogy az externalizáció-objektiváció-internalizáció hármasa egy időben, nem pedig külön-külön, determinisztikus módon hatnak egymásra. A Mikszáth Kálmán tér esetében is látható, hogy a diáknegyed elvárásait megtestesítő épített környezet nem egyik napról a másikra formálta a környéket egy ifjúság által éltetett, pulzáló területté, hanem nagyon sok tényező betagozódott ebbe a folyamatba. A belakhatóságának feltétele többek között az volt, hogy az ott élők, a közteret használók, valamint az üzlettulajdonosok és vendéglátósok – az internalizálás folyamatában – fellépjenek a Krúdy Gyula utca kisajátításának és átalakításának igényével, azonban ez nem feltétlen egyezett az autós érdekekkel. A következő interjúrészlet is jól mutatja, hogy magának a lezárás aktusának is idő kellett, míg beépült a mindennapi rutinba:

„Az egy nagyon vicces emlék volt, hogy kábé egy évig megszűnt itt az autóforgalom és állandóan be akartak jönni az autók. És akkor már olyan volt, hogy mindenki hordott oda köveket, hogy ne jöjjenek be az autók, de az autósok fogták magukat és arrébb rakták a köveket. Kábé egy év kellett, mire az autósok megszokták, hogy nem kéne ide behajtani.” (52 éves nő, vendéglátós)

A forgalom módosítása, valamint a parkolási rendszer átalakítása végül olyan jól átment az emberek köztudatába, hogy a korábbi állapotokat ma már kevesen kívánják vissza. A megújulás folyamatában azonban érdemes kiemelni, hogy a valóságunk nem egy befejezett entitás, hanem folyamatosan alkalmazkodik az ember externalizáló, objektiváló, illetve internalizáló tevékenységéhez. A tér világa sem vált egy stabil, változatlan környezetté a rehabilitáció befejezése után, tovább formálták azt a megjelenő csoportok, szereplők cselekvései, igényei, interakciói, konfliktusai. A fizikai környezet egyrésztől lekövette ezeket az ütközéseket, összefonódásokat, másrésztől pont a tér belakása során váltak érzékelhetővé a benne rejlő további lehetőségek. Ennek hangsúlyozása már csak azért is fontos, mert láthatóvá válik, hogy a fizikai környezet alakítása csakis az emberrel való kölcsönhatásában értelmezhető, viszont az épített valóság internalizálásának, az ott végbemenő társas interakciók kialakulásának időre van szüksége, és csakis ezen emberi cselekvések által lehetséges.

6.3.3. A helyi közösség megerősödése – A rehabilitációt lekövető identitáserősítő programok hatása a térre és környékére

Még egy fontos lépést ki kell emelni a tér, valamint a környék élettel telítődése szempontjából. A Krúdy Gyula utca sétálóutcásításával közel egyidőben megindult az Európa Belvárosa Program is, mely már Uniós pénzekből, a Palotanegyed megújítását célozta meg.⁶⁶ A gazdaságélénkítési és turizmusfejlesztési program keretein belül elkezdődtek a homlokzat- és további köztér-felújítások, valamint erre az időszakra datálható, hogy Belső-Józsefváros területe városképében és hangulatában egyre inkább felzárkózott a Belvároshoz.

„Az volt az alapvető cél, hogy a Palotanegyed mindenképp fel kell húzni, hogy a belváros részeként gondoljon rá mindenki. A nyolcadik kerületnek ez egy ilyen húzóereje is, hogy a kerület mentális megítélése az emberek fejében kicsit feljebb menjen. A Palotanegyed úgy lett meghatározva a nyolcadik kerületen belül, hogy az ilyen értékes, épületállományilag is értékes terület, valamint egy ilyen intellektuális közeg.” (szakértői interjú II.)

A terület felértékelődése mögött komoly (köztük politikai) érdekek is húzódtak, valamiképp a Palotanegyed megújításától, korábbi fényének visszaállításától várták Józsefváros megítélésének változását, gazdasági felpörgetését, ugyanakkor sajátos, diákokat és kultúrát vonzó szerepet is szántak neki. Mind a civil egyesület tagjai, mind az említett tájépítész iroda elkezdte a munkáját a területen, bár itt is voltak eltérések a megoldásokat illetően. A civilek kezdeti fellépései még nem igazán követték le a helyi adottságokat (annak ellenére, hogy a faültetések, a szökőkút kitakarítása és beüzemelése nekik volt köszönhető), éppen emiatt nem is volt nagyon sok érdeklődő legelső eseményeikre. A közösségépítő programok közül azok tudtak élénkítő hatással lenni a térhasználatra, melyek valamiképp a helyi sajátosságokra épültek, nem pedig valami városrésztől idegen kultúra meghonosítását célozták meg:

„Kicsit gyanús volt az a [civil] egyesület, hogy mi a célja, hisz sok volt ott a vendéglátós. Nagyon erőteljesek voltak. Kevésbé értették azt, hogy mondjuk egy ilyen helyzetben elég keveset csinálni. Mindig mondtuk nekik, mert hogy minket is hívtak már az első gyűlésre, hogy nem ilyen nagy dolgokkal kell kezdeni. A Mikszáth téren az első akciónk az volt, hogy egy ilyen nagyon nagy színpadot felállítottak és ilyen hangos koncertek zajlottak. Nem is mentek az emberek, mert tök léptékvesztett volt az egész. Nem valami helyi dolog volt, valami furi. Olyan értelmezhetetlen és hangos.” (szakértői interjú II.)

A tájépítész fenti interjúrészletéből is kivehető, hogy változást a helyi lépték és a terület társadalmi adottságainak figyelembevételével lehetett előidézni, és azt is csak kis lépésekben. Az említett tájépítész iroda mindvégig figyelt arra, hogy programjaikkal valamiképpen a helyi identitást hívják elő, és ne csak a fogyasztásnak, a gazdasági potenciál erősítésének adjanak lehetőséget, mint ahogy az az Európa Belvárosa Program kapcsán megfogalmazódott. A

⁶⁶ A program részletezése a szakértői interjú alapján történt.

gazdaság- és turizmusélénkítő fókusz mellett a tájépítész iroda egy irodalmi kultúrára és olvasásra alapozó életet képzelt el a környéknek, de a vendéglátóegységek térnyerései ezt némiképp mérsékeltek. Végül a civil egyesület tagjaival és a kerület városfejlesztő cégével összedolgozva, kisebb projektekkal, belső udvarok lakóközösségeinek erősítésével, köztéri bútorok kihelyezésével, aszfaltfestéssel, valamint egyéb művészeti akciókkal igyekeztek feléleszteni és megerősíteni a negyed identitását, illetve a helyi kultúrát. A Mikszáth Kálmán téren található Lumen kávézóba például egy rehabilitációs központot rendeztek be, hogy a lakók figyelemmel kísérhessék a folyamatot, informálódhassanak a palotanegyedi felújításokat érintő újabb hírekről. Ezek az akciók nem voltak szokványosnak nevezhetők, az irodalmi idézeteket pedig legtöbbször este, az önkormányzat tudta nélkül festették fel a kövezetre. A köztéri bútorok között is olyan darabok voltak megtalálhatóak, mint reggelizőasztal kockás terítővel, kanapé, valamint bordásfalak, melyek furcsaságukkal felkeltették a lakók érdeklődését, és elkezdett megélni a terek közötti forgalom, térhasználat:

„Ez egy ilyen érdekes tapasztalat, ha valamilyen furcsaság történt, az tetszett az embereknek. Diákokkal kivittünk kanapét és ott játszottak ilyen nappali-jelenetet. Ez inkább tetszett az embereknek. Mint a művészet. Kizökkent. Ilyen köztéri furcsaság is kizökkent, hogy valami érdekes történik, akkor máshogy megy tovább az ember. Ennek ez volt a lényege.” (szakértői interjú II.)

Azon túl, hogy akcióik kizökkentették a lakosságot a hétköznapi rutinjaiból, egyfajta térkapcsolatot is kialakítottak, hiszen ezek a tárgyak az emberi használatra voltak kihelyezve, a programok pedig bevonódási lehetőséget adtak a lakóknak, hogy magukévá tehessék a megújuló városrészt. Bár programjaikat az egész Palotanegyedre ki szeretnék volna terjeszteni, végül a munkáik középpontjában főleg csak a két tér (Mikszáth Kálmán tér, Lőrinc pap tér), valamint a Krúdy Gyula utca került. Elmondható ugyanakkor, hogy a kerület városfejlesztéséért felelős cég⁶⁷, a tájépítész szakemberek, valamint civil egyesület tagjainak összefogása még a Palotanegyeden belül is egy egyedi kohéziót eredményezett az akcióterületen, a kialakult élénk közösségi életre többen is pozitívan emlékeztek vissza:

„Ez a jó ezen a részen, hogy azóta már mindenki ismer mindenkit. A gyógyszerár, ha itt van, akkor köszönünk, beszélünk. A vendéglátósok szoktak cserélődni, de amikor hosszabb ideig itt vannak, akkor ők is kiveszik a részüket ebből a közös munkából. Tehát akkor [a civil egyesület alakulásakor és a palotanegyedi felújítások során] egy közösség kezdett kialakulni, ami a mai napig megvan.” (szakértői interjú I.)

A fentebbi következtetéseimből is kiderül, hogy a Mikszáth Kálmán tér felélése többtényezős és időben is hosszabb folyamat volt annál, mint hogy egyszerűen a

⁶⁷ A palotanegyedi rehabilitáció során a tájépítész iroda a városfejlesztő cég jóváhagyásával és támogatásával végezte a munkáját a területen.

rehabilitációjának időpontjához kössük a területének a felvirágzását. Ez a változás csakis a térhasználók igényeinek, a civil egyesületi összefogásnak és a rehabilitációt lekövető, a helyi léptéket figyelembe vevő programok együttműködéséből, folyamatos összehangolásából tudott így kibontakozni. A megálmodott ifjúsági negyed, kulturális közeg így nemcsak az épített környezet változásainak volt köszönhető (bár erős összetevője volt a változásoknak azáltal, hogy elrendezésével lehetővé tette a társas érintkezést), hanem annak is, hogy a térhasználók nyílt terepet kaptak a terület belakására, sőt ezt még identitáserősítő programokkal is támogatták. Bár különböző, üzleti és politikai érdekek is felfűződtek a megújulás élethetőségi és szociális szempontokat képviselő programjaira, elmondható, hogy valamiképp egység is született az említett közterületek (Mikszáth Kálmán tér, Krúdy Gyula utca, Lőrinc pap tér) között, az elért eredmények pedig hozzájárultak ahhoz, hogy a civil egyesület napjainkban is meghatározó szerepet töltsön be nemcsak a tér, hanem az egész negyed életében. A Mikszáth Kálmán tér a továbbiakban is kiemelt helyszín volt a helyi események, rendezvények számára, ugyanakkor az egyesület azért is kezdett el figyelni a Palotanegyed más területeire, mert a tér inntől kezdve már „élt magától”,⁶⁸ kialakult egy olyasfajta ritmusa, intenzív világa, amely külső beavatkozások nélkül is képes volt fenntartani önmagát, pusztán a térhasználat, a mindennapi tárgyakorlatok és a kialakult életvilág együttműködése által.

6.4. Az áthaladás helyéből a találkozások tere

Az elemzés utolsó részeként megvizsgáltam, hogy miként viszonyulnak napjainkban a térhasználók a térhez, miként változott a tér világa azáltal, hogy megnyílt az emberi cselekvések számára és képessé vált arra, hogy az áthaladáson túl egyéb tevékenységek számára is helyet biztosítson. Ennek bemutatására már csak azért is van szükség, mert egy átalakított környezet csakis az emberi lakozás által, a tér szabad internalizálásán keresztül tud tovább élni, fejlődni, nem pedig akkor, ha eleve meghatározott funkciók és formák mentén épül fel és kényszeríti ki a cselekvéseket. A térhasználói interjúkon keresztül így arra is választ kaphatunk, hogy mennyiben teljesültek a megfogalmazott elvárások, valamint milyen problémák, további igények merültek fel a tér mai épített környezetével kapcsolatban.

A meginterjúvolt szakértők visszaemlékezéseiből kiderült, hogy a Mikszáth Kálmán tér átalakulási folyamata ugyan már 1997-ben a tér rehabilitálásával elkezdődött, a benne zajló elevenebb élet azonban csak később, a Krúdy Gyula utca autóforgalmának megszüntetésével,

⁶⁸ A civil egyesület tagjának kifejezése a tér világának működésére.

valamint az azt lekövető, Mikszáth Kálmán tér területére is kiterjedő programoknak és közösségi összefogásnak volt köszönhető:

„És szerintem egyébként ennek az egész Mikszáth térnek az a hangulata, ami most van, meg amit általában nagyon szeretnek az emberek, sokszor hasonlítják mindenféle olasz, meg nem tudom milyen helyekhez. Ez onnantól kezdett el igazán kialakulni, a Krúdy Gyula utcával együtt kiemelkedett a környezetéből.” (szakértői interjú V.)

A városvezetési elvárásokban megfogalmazódott „olaszos jelleg” végül a térhasználói interjúkban is markánsan megjelent, köszönhetően az épített környezetnek és a benne kialakuló társas életnek. Az elbeszélésekben ez a mediterrán hangulat egyben ki is egészült a tér kialakulásakor is megismert intimitással, ami a tér nagy forgalma ellenére is egyfajta biztonságérzetet ad az ott élőknek és a teret aktívan használó városlakóknak:

„Télen-nyáron elképesztő milyen tömegek tudnak lenni. Ugyanakkor van egy ilyen védettsége, unikális hangulata, hogy van valami biztonságot adó. El van dugva a nagy bulizós fergetegtől, de lehet este valahova menni. Valószínűleg nem is a kávézók olyan jók, hanem a zárt, bunkis, biztonságos rész, de közben meg benne vagy a belvárosban.” (47 éves nő, a tér Krúdy Gyula utcai sarkán él)

Az interjúrészből kiolvasható, hogy a vendéglátóegységek tömegei ellenére a tér nem egy tipikus „bulinegyed”, hanem valamiképpen a kulturált fogyasztás jellemző a területre. Ez a fajta fogyasztás sem a lerészegedés vagy a féktelen szórakozás eszköze, sokkal inkább a téren végbemenő találkozások kísérőeleme. Az idézetből látszik, hogy a Mikszáth Kálmán tér vonzereje az italozások, kávézások, étkezések ellenére nem a helyek egyediségéből vagy azok kiemelkedően jó minőségéből fakad, hanem abból, hogy egy viszonylag zárt, „bunkis” helyen, belvároshoz és tömegközlekedési eszközökhöz közel, de mégis a forgalmas utak zajától távol futhatnak itt össze emberek és tölthetnek el közösen időt. Ugyanez az interjúalanyom számolt be arról is, hogy általában a tér egy csendesebb oldalán fel-alá járkálva beszél meg telefonon a bizalmasabb dolgait férjével, hogyha nem akarja, hogy gyermekeik hallják őket. A tér egyrészt nyugalmat biztosít az ott élőknek, biztonságot sugároz magából, másrészt a társas együttlétre vágyó, hangosabb fogyasztó tömeg is megtalálja a számításait. A térhasználók ezen két csoportja („ottlakók” és „odazarándoklók”) tehát nem állnak szembe egymással, mint mondjuk az alternatív kultúra időszakában, hanem egészen harmonikus módon tudnak együttműködni. Az ott lakóknak inkább otthonosságot, jóleső érzést ad a téren megtalálható, emberi találkozásokból adódó „nyüzgés” és „moraj”, mivel a térhasználók tiszteletben tartják a tér „szabályait”, valamint az ott élők nyugalma, így ezek a hangok nem a randalírozásból, hanem csak a társas interakciók élénkségéből fakadnak. A környék csendrendelete is ezt a békés viszonyt segíti elő, tipikus tértapasztalat, hogy a tér egyik pillanatról a másikra, a „pezsgésből” a teljes csendbe fordul át a rendelet értelmében:

„Nem tudom mi így a csendrendelet, de rendszeresen van olyan, hogy jövök haza este későn és látom, hogy már senki sincsen. Tehát így előbb még teli volt a tér, morajlott a tömeg, aztán egyszercsak felpakolt székek és síri csönd.” (24 éves nő, egyetemista, rendszeres térhasználó, józsefvárosi lakos)

„Az viszont nagyon érdekes – és ez, gondolom, abból fakad, hogy izoláltabb tér –, hogy viszont, záróra után, volt hogy ilyen egy órákor, vagy két órákor baktattam itt át. Egy lélek sincsen. Az tök érdekes, mikor van egy ilyen tér a nagyváros belvárosában, és tényleg a szellemek is max emlékezni járnak vissza, mert annyira sincsen ember.” (27 éves férfi, egyetemista, rendszeres térhasználó)

Hasonlóképp pozitívan ítéli meg egy másik interjúalanyom is a téren tapasztalható embertömeg pezsgését, ő a korábbi személytelen lakóhelyéhez képest erős kontrasztként érzékeltte ezt a téri valóságot. Az élnélhetőség nála nem a csendes, pihenést nem zavaró környezetben testesült meg, hanem annak átélésében, hogy az emberek egymással intenzív kapcsolatban vannak nap mint nap:

„Mondom, olyan hét éve költöztünk vissza, és akkor volt ez az érzés bennem, hogy ugye akkor mi egy 13. kerületi, újonnan épült házban laktunk, ami egy nagyon személytelen környék. Főleg irodák vannak, meg ezek az új házak, nagyon kevés ember van az utcán, mert ugye mindenki csak aludni jár oda, az a kevés is csak hétfvégén jön elő. Ahhoz képest ide visszajöttem és azt éreztem, hogy 'Úristen itt vannak emberek, itt van pezsgés, van élet'. Ugye a nagyon sok egyetemista, aki ide kiül, idevetődnek mindenfelől. Ez így tökre feldobja a környéket.” (47 éves nő, Krúdy Gyula utcai lakos)

A tér életének változásában jelentős szerepet kapott a környéken megjelenő egyetemekhez, szakkollégiumokhoz köthető diákság és a beköltöző fiatalabb lakosság. Ez nem mindig volt így: számos visszaemlékezésből következtetni lehet arra, hogy korábban nem a helyben maradó, fiatalos társas élet volt a tipikus, hanem az idősebbek áthaladó mozgása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tér csak az egyetemi hallgatók, középiskolai diákok birtokában van, természetesen ugyanúgy útba ejtik idősek is ezt a területet. Egy 88 éves interjúalanyom például rendszeresen kijár a térre, hogy józsefvárosi sétái során elkapjon egy-két külföldi mondatfoszlányt és szóba elegyedjen az ott üldögélő diákokkal:

„Ez jó érzés, hogy értelmiségi emberek mozognak. Azok, akik már lefelé tűnő ágban vannak, vagy azok, akik most jönnek fel. Az a rengeteg diák, mindig figyelem, hogy ez most milyen nyelven beszél. Vannak olyanok, amiket nem ismerek. Nagyon szívesen megkérdezném, hogy 'Where are you from?'. Volt, akit meg is kérdeztem és persze boldogan mondta, hogy 'I'm from Germany.', akkor áttértem a német nyelvre. Ez nagyon jólesik nekem.” (88 éves férfi, születése óta józsefvárosi lakos)

A tér tehát nem kizárólagosan a fiataloké, csak a tér intézményi adottságaiból fakadóan ők használják a legtöbbet. A tér egyik oldalát képző Sophianum (PPKE) és a Károli Gáspár Egyetem Reviczky utcai épületébe járó hallgatók valamiképpen campus-ként is tekintenek erre a területre, mivel a bérházas épületállományban helyet kapó egyetemeknek nincs akkora belső udvaros, elkerített közösségi terük, mint mondjuk a BME-nek vagy az ELTE-nek:

„Olyan kellemes egyetemistaként belakni ezt a teret és nagyon jót tesz egyetemistaként az, hogy bár sincsen campusunk, de van itt ez a kis tér, ami nekem simán betöltötte, bármennyire is tetszett nekem

az ELTE Astoriánál lévő campusa, nekem simán betöltötte a Mikszáth tér azt a funkciót, amit egy campusnak kellett volna, még akkor is, ha ott idegenek is járnak ott.” (27 éves egyetemista, rendszeres térhasználó).

A tér épített környezetének további fontos adottsága, hogy a tér szabaddá tételének ellenére mégiscsak van egy ilyen otthonosságot biztosító, elzárt jellege. A tér felnyitása, valamint a Krúdy Gyula utcával összekapcsolódott intenzív térhasználata megteremtett egy Palotanegyeden belüli kis „szigetet”, amely a város más részeihez képest is egyedi módon telt meg élettel. Interjúalanyaim több alkalommal is használták az „oázis”, „sziget”, valamint a „bunker” kifejezést is, melyek utalnak arra, hogy itt a társas életen túl valamiképpen fel is lélegezhet az ember, védelmezve van az automatizált városi forgatagtól:

„Egyébként a nagyvárosban biztos ez is az otthonosságnak egy kritériuma, hogy egy nyílt téren, ahol a szociális háló mozgásba lendül, a város szociális hálóját, hogy ott meg tudsz állni, hogy szemlélj a teret. Ez biztos hozzá tartozik az otthonossághoz.” (27 éves férfi, egyetemista, rendszeres térhasználó)

Ez az interjúrészlet összecseng Richard Sennett gondolataival, miszerint a városi lét alapvető vonása, hogy az ember a folyamatos érintkezéseknek kitéve, de mégis komolyabb közösségi meghatározottságok nélkül, szabadabban tud létezni. A város élhetőségének is ez az egyik feltétele, hogy nem csak valamilyen funkciók elvégzése céljából vagyunk egy adott téren vagy utcában, hanem a társas lét személyes gyakorlásának eleget téve, folyamatosan érintkezni tudunk a mássággal, a rendezetlenséggel, és ezáltal megtanuljuk kezelni a nem megszokottat. A tér épített környezete azzal, hogy nem egy központi objektum köré szerveződik (pl. szoboregyüttes), alkalmat ad arra, hogy eltérő emberek és tárgyak egyenrangú félként, térhasználat útján összekapcsolódjanak. Bár van egyfajta vendéglátós jellege a térnek az egyik oldalán kihelyezett teraszok, székek és asztalok révén, a tér másik oldala, a szökőkút körüli padok és a kert körüli párkány lehetőséget biztosítanak a tér teljes befogadására, a fogyasztáson túli, céltalan szemlélődésre és találkozásokra, a tér tényleges használatára:

„A Mikszáth téren igazából, ahogy vannak a padok, ilyen ovális alakban. Nem ovális, nem tudom azt a jó szót, de egy ilyen kábé félkör. Így leköveti az ívét a szökőkútnak. Ott van egy nagyon jó spot, ahonnan az egész teret belátom jobbra-balra egyenesen, magam mögé. A térnek 85%-át belátom és az egy ilyen nagyon jó spot, ha leülök mindenhol látom, hogy honnan mire számítsak. Az is ad egy még egy plusz biztonságérzetet.” (27 éves férfi, külföldi tartózkodása ellenére visszatérő térhasználó)

A térnek kialakult továbbá egy közösségi, „mikrovilág” jellege is, mivel a terület zártságából és kis méretéből fakadóan egészen koncentrált módon lehet találkozni különféle csoportokkal, amelyek állandó visszatérésben, „ismerős arcokként” színesítik és erősítik meg a térhasználatot, a téri valóságot. Ennek is köszönhető többek között, hogy „a tér minden

napszakban más arcát mutatja”⁶⁹, mivel megannyi ember, különböző napszakokban és társaságokban tölti meg élettel a tér területét. A szabadabb diákság és a vendéglátóegységek látogatói mellett az egyházi szereplők ismét megjelentek a téren, átlósan mozogva a rendházak és Lőrinc pap téri templom, valamint a Reviczky utca sarkán lévő kápolna között. Nemcsak a különböző körmenetek, hanem alapvetően az épített környezet adottságai is megteremtették a kapcsolatot a két tér, valamint a Krúdy Gyula utca lezárt szakasza között. Ennek következtében a tér nem szűkül be a négyszögletes területére, hanem legtöbbször egységként beszéltek erről a három közterületről, mintha a tér „előtere” lennének a bevezető útszakaszok:

„Picit olyan, mintha már a Horánszky elejével elkezdődne, a könyvtárig még jóindulattal oda lehet szálni, mert az a kuckót még megadja, viszont ha a Baross felől jövök ki, az már nem, az már ilyen zord rész, az nem olyan kedves.” (27 éves férfi, külföldi tartózkodása ellenére visszatérő térhasználó)

6.4.1. A tér jelentősége a városszövetben

A tér és a rácsatlakozó Krúdy Gyula utca (a Lőrinc pap térrel kiegészülve) a kivont autóforgalommal egy olyan összefüggő területté tudott alakulni, ahol a térhasználat nem az épp kiszabott funkciókhoz, áthaladó autókhoz alkalmazkodik, hanem a mindennapi térgyakorlatok, társas érintkezések adják meg a térség hangsúlyait, jelentéseit. Annak ellenére, hogy a Mikszáth Kálmán tér növekvő népszerűségnek örvend, használóit nem Budapest legtávolabbi pontjairól verbuválja, nincs meg annyira a köztudatban, mint mondjuk a Deák Ferenc tér vagy egyéb forgalmasabb közterek. Elmondható, hogy leginkább az tér vissza ehhez a térhez, akinek egyszer már valamiképp „dolga volt vele”, tehát megtapasztalta egyetemistaként, könyvtárlátogatóként, helyi lakosként a tér világát.

„Ha nem vagy benne a mindennapjaiban, akkor nem hiszem, hogy fel tudod venni azt a pezsgést, amit kínál. Akkor csak egy tér, amin átmész, mert ellátja ezt a funkcióját, mert van térkő, elmész a Kálvinra vagy bárhova, nem hiszem, hogy tud egy akkora adni” (27 éves férfi, külföldi tartózkodása ellenére visszatérő térhasználó)

A fenti interjúrészlet szerint a rutinba épülés által tud ez a tér igazán kibontakozni, enélkül csak az áthaladás funkcióját teljesíti. Jellemző, hogy a térhasználók (ha épp nem helyi lakosok) az egyetemek, könyvtárhasználat vagy más emberek invitálása által találkoznak először a térrel, ugyanakkor a visszatérés később nem csak ezek az intézmények, vendéglátóegységek miatt történik, hanem a tér megnyerő hangulata is mérvadó:

„Ezt a helyet egyáltalán nem ismertük korábban. Sem a haveri körrel, én magam sem jártam arra. Valahogyan így hiányzik a város többi részén, hogy nem az a nagyon durva bulinegyed, de nem is az a nagyon elszállt árazású valami, egy ilyen arany közepűt a kettő között. Egy ilyen igényes, de nem

⁶⁹ Interjúrészlet – 27 éves férfi, egyetemista, rendszeres térhasználó.

hivalkodó. Kicsit ilyen budai hely benyomását kelti, annak ellenére, hogy pesti oldalon van.” (24 éves férfi, visszatérő térhasználó)

A tér tehát ki tudott emelkedni abból a jelentéktelenségből, ami még a rehabilitációja előtt jellemző volt rá és függetlenedni, „eloldódni” azoktól a helyektől, amelyek megtalálhatók ott. A Mikszáth Kálmán térnek már van egy olyasfajta „önteremtő jellege”⁷⁰, hogy nem a helyek miatt töltődik meg élettel, hanem valamiképp pont azért épült be ennyi vendéglátóegységgel, mert van az a vonzereje a térnek, ami vendégeket is hoz a területre. Ebben nagyban különbözik a korábbi állapotoktól, hisz akkor azt állapítottam meg, hogy a városrész meghatározó pontjainak beljebb tolódása (Krúdy Gyula utcai tengely alternatív kultúrája) még nem a köztér kisugárzása miatt történt, hanem főleg a népszerű helyek (Tilos az Á, Könyves Kávézó, Cirkó-Gejzír mozi) látogatásán keresztül. E helyek nélkül a tér ismét visszazuhant a kiüresedett állapotába, most viszont inkább az a jellemző, hogy a Palotanegyed környékén is jelentős hangsúlyra tett szert:

„Előtte ott is laktam a Bródyban. Régen a Bródy Sándor utca volt a Palotanegyed főutcája, de pont azzal, hogy itt elindult egy ilyen összefogás és ugye egy sétálóutca, szép, megújult tér lett, átvette egyértelműen a Mikszáth Kálmán tér és környéke. A Palotanegyednek ez egy pezsgő foltja, szíve.” (szakértői interjú I.)

A terület autóforgalomtól mentes, zavartalan belakása, valamint a környék lakosságának összefogása lehetővé tette, hogy a tér világa emberi interakciók által, nem pedig egy funkció alapján kapjon kitüntetett szerepet a városrészen belül. Ezáltal létre tudott jönni ténylegesen egy közösségi tér, ahol a térhasználat nem merül ki az egyik közlekedési eszközről a másikra való átszállásban vagy épp a vásárlás lebonyolításában, hanem a fogyasztáson túl szívesen tartózkodnak, vannak egymással ott az emberek. Interjúalanyaim továbbá azt is megemlézték, hogy míg pár éve magyarázni kellett, hol is van a Mikszáth tér, mihez van közel, most már mond annyit a környéket valamennyire ismerőknek, hogy tájékozási pontként, pusztán a térre hivatkozva is el tudják helyezni a városban.

„Csak arra gondolok, hogy amikor hét évvel ezelőtt ideköltöztem, mindenkinek el kellett magyarázni, hogy mi az a Mikszáth tér, meg hogy hol van pontosan. Nyilván a könyvtár megvolt mindenkinek, vagy esetleg az egyetem, de amúgy mindenkinek el kellett magyarázni. Ma már egyébként nem.” (29 éves nő, egykori palotanegyedi lakos)

Bár még a köztudatban nincs meg olyan erősen, mint az akár megállóhellyel is rendelkező budapesti közterek, elmondható, hogy van már egy olyasfajta kisugárzása, aminek révén nem csak a palotanegyedi lakosság tud a tér létezéséről. A környék nagy közlekedési csomópontjai mellett (Blaha Lujza tér, Corvin, Astoria, Kálvin tér) azért tudott ennyire felértékelődni a

⁷⁰ Interjúalanyom kifejezése – 27 éves férfi, egyetemista, rendszeres térhasználó.

Mikszáth tér, mert a város forgalmi zajától elzárva, találkozásnak helyet adva, a többi térhez képest „igazi” térként nyílt meg a használói előtt:

„Én tényleg nem is tudom, hogy szeretek-e más teret. Csomó mindent térnek neveznek. Az új Blahára sem ülnék ki, a Széll Kálmán is egy tér, de az életben nem tudnám elképzelni, hogy kiülök és egy péksütit megeszek. A Kálvin tér is elvileg egy tér, hát abban semmi teret nem látok, vannak ilyen kis kiülők, de nem nagyon használják. Nincs ehhez fogható tér szerintem Budapesten. Próbálok gondolkozni, de nem rémlik, őszintén.” (27 éves férfi, külföldi tartózkodása ellenére visszatérő térhasználó)

A mentális térképen való megjelenése egyúttal azt is jelenti, hogy a használói valamiképpen elkezdtek önállóan gondolkodni róla, a téren megtalálható intézményektől és vendéglátóegységektől függetlenül. Kialakult egy olyasfajta élményszerűsége az alkotóelemek (emberek, épített környezet, intézményi adottságok, szolgáltatások) összeszővődéséből, ami által nem pusztán az oktatás, különböző rendezvények és események, valamint szórakozóhelyek helyszínéül szolgál, hanem társas interakcióktól eltekintve igazán téri valójában tud működni. A „kiülni a Mikszire” típusú szlenges megszólalást a legtöbb interjúalanyom használta a térhasználat kérdéskörében, a „miksizés” jelensége pedig egészen beépült a teret rendszeresen használók szóhasználatába, ami egész egyszerűen annyit jelent, hogy vagy a vendéglátóhelyiségek teraszára beülve, vagy onnan már kiszorulva a szökőkút köré csoportosulnak emberek. Bár a reggeli időszakban még van egyfajta lézengés, csendes beindulás a téren, a nap előrehaladtával fokozatosan sűrűsödik be ide az órák között és után kávézó, ebédelő vagy egész egyszerűen kimozduló diáktömeg. Itt meg is fogalmazható, hogy alapvetőleg a térhasználat domináns szereplője a valamely oktatási intézményhez köthető fiatalság, a palotanegyedi lakosság inkább az áthaladásra használja a teret, de nem olyan semleges viszonyulással, mint korábban:

„Attól, hogy ott lakom, nem úgy használom, mint akik odazarándokolnak ott tölteni az estét. Én nagy ritkán leszaladok találkozni valakivel meginni egy kávé, de nem belőlem élnek ezek a helyek. Ennek ellenére én nagyon-nagyon szeretem ezt a teret. Nem zavar, hogy ott élet van. Este meg amikor jövök haza, nagyon élvezem, hogy nyüzsgő. Nagyon szeretem, hogy él az egész. Ettől olyan biztonságos. Olyan jó kisugárzása van.” (47 éves nő, a tér Krúdy Gyula utcai sarkán él)

Az épített környezet megváltozása, a forgalom csillapítása és teljes kiűzése, valamint a tér megváltozott, fiatalosabb térhasználói köre kiemelte a teret és az összefogással sétálóutcává tett Krúdy Gyula utcát a Palotanegyeden belül, ugyanakkor a városrészrel együtt a belvárosias területekhez is csatolódt. Az interjúkban is legtöbbször a belváros részeként hivatkoztak a területre; volt olyan interjúalanyom, aki még abban is bizonytalan volt, hogy a tér ténylegesen a VIII. kerület része-e. A Mikszáth Kálmán tér ezzel a megélénkült térhasználatával sajátos

jelentőséget kapott a Palotanegyeden belül, ugyanakkor megfogalmazódtak további igények is a környékre vonatkozóan:

„A Krúdy és a Reviczky között nagyon erős volt a gyalogosforgalom. Ha ott valaki kimenne, kiállna és megszámolná az ott áthaladó embereket, láthatná, hogy annak egy folyamatos sétálóutcának kellene lennie, megvan rá a kihasználtság.” (szakértői interjú IV.)

„Ami a Kálvin felé megy utca [Reviczky utca]. Van egy ilyen építkezés miatti lezárás. Én azt úgy hagynám. Legyen sétálóutca. A Kálvin felől tényleg az legyen, hogy egy ilyen átjáró, egy gyalogos átjáróházat csinálni belőle.” (24 éves férfi, egyetemista, visszatérő térhasználó)

A teret egyik oldalán átszelő Szentkirályi utca, valamint az abba beletorkolló Reviczky utca forgalomcsillapított útszakaszok, mégis a megnövekedett gyalogosforgalom igényelné ezen utcák teljes, Mikszáth Kálmán térbe befutó részét. Mivel e két útszakaszon még jellemző az áthaladó autózás, így itt az emberek általában a járdára szorulva haladnak előre. További korlátozó tényező (és ami némiképp egyoldalúvá teszi a térhasználatot), hogy a tér főleg a vendéglátásra lett kihegyezve, a kezdeti közösségi programokat némileg lecserélte a fogyasztási fókuszú térhasználat, illetve a vendéglátóegységek között sincs meg az a korábbi összefogás, amely életre hívta a Krúdy Gyula utcát:

„Én soha nem akartam azt a helyet egy ilyen turistas, profitorientált helyé tenni. (...) Nem a szövetbe akar beépülni a hely és a lakóknak szolgáltatni, hanem volt egy elképzelés, egy koncepció, hogy kiknek fog ott helyet csinálni, ez meg nem egyezett a lakók nézetével.” (szakértői interjú IV.)

Bár vesztett valamennyire a kohéziójából a tér, a használói megtöltik úgy élettel, hogy a „profitorientált” helyek ellenére is természetesen, magától tud működni. Akinek például nincs helye a kávézókban és éttermekben, azok fogyasztás nélkül is részt tudnak venni a tér életében, ellepve a szökőkút környékét. Egyik interjúalanyom beszámolója szerint ez a vendéglátós hegemonia főleg a kezdeti időszakra volt jellemző, mikor még csak elkezdték birtokba venni a teret, most viszont teljesen hozzátartozik a képhez, hogy nem csak a teraszos oldal, hanem kevésbé használt szobor körüli rész és feltöltődik. A téren tehát domináns a fogyasztáshoz kötött térhasználat, de nem kizárólagos. A civil egyesület napirendjén is szerepel a közösségi programok újbóli meghonosítása, hogy a fogyasztáson túl más lehetőségek is megnyíljanak a tér látogatói előtt, ismét kialakulhasson egy olyan ember-tér kapcsolat, amely felerősíti a Mikszáth Kálmán tér sokszínűségét:

„Hát most megint felmerült a kispiac gondolata, mert lennének érdeklődők, úgyhogy én bízik benne, hogy előbb-utóbb sikerül összehozni. Ezt mindenképp. Én szeretném, hogyha az Advent is oda visszakerülne a koszorúval együtt és hogy ezek a korábbi kulináris attrakciók is újra pezsdüljenek. Talán kicsit jobb lesz az élet, az nagyon sokat segített anno. Én azt szeretném megint, hogy ez az összefogás, ami ott elindította a dolgokat, az újra visszaálljon, mert az nagyon jól tett a térnek, meg jól tesz az emberiségnek, hogyha mindenki úgy egymás mellett van, nem pedig külön-külön dolgoznak.” (szakértői interjú I.)

A téren ugyan megtalálható a fogyasztáshoz kötött társas együttlét dominanciája, ugyanakkor a legtöbb budapesti köztérhez képest itt még mindig kevésbé jellemző a pusztán egy funkció mentén történő szerveződés. A tér alapvetően az újabb lehetőségekre nyitottan, nem pedig azoktól elzárkózva működik, a vendéglátóegységek is inkább megerősítik, mint elvonják ezt a közösségi jelleget. Ha ma már kevésbé is érzékelhető az összefogásnak az a magas foka, amely eredetileg életre hívta és élettel töltötte meg a Mikszáth Kálmán teret és a rácsatlakozó Krúdy Gyula utcát, a téri valóság fenntartásában és „finomhangolásában” még mindig nagy szerepe van a környék egyéb utcáihoz képest nagyobb térhasználói aktivitásnak, az oktatási intézmények jelenlétének, valamint a civil egyesület működésének. A tér azért is tud magától élni, mert megvan az a társadalmi alap, az a „plauzibilitás-struktúra”, amely kisebb változások esetén is megerősíti, legitimálja ezt a valóságot. A térhasználók nem egy merev térstruktúrát és szabályokat követnek le, hanem cselekvéseiket kibontakoztatva tudtak fellépni újabb igényekkel az internalizálás során. A tér nem egyetlen szempont vagy elv mentén lett funkcionálisan jól működő tér, hanem az épített környezetben rejlő lehetőségek kibontásával, a térgyakorlatból, valamint érdekek ütközéséből és összekapcsolódásából vált egy élhető városi környezetté.

7. Összegzés

A kutatás eredményeiből is nyilvánvalóvá vált, hogy az épített környezet, a kialakuló térgyakorlatok és viszonyulások mind az ember és a tárgyi valóság dialektikus kapcsolatának termékei. Az ember az anyagi környezet alakításával rendezi, orientálja életét, így az aktuális társadalmi viszonyok is beleépülnek a térbeli struktúrába, mely ezáltal vissza is hat az ember mindennapi cselevéseire. A Mikszáth Kálmán tér esetében városszerkezeti adottságként említhető Pest városának korabeli szabályozatlansága, az árvíz következtében felszabaduló telek beépítetlen területe, valamint az, hogy a József utca (mai Reviczky és Krúdy Gyula utca) a rendezetlen beépítések által végül megtörve folytatódott a Szentkirályi utcától a Kálvin tér felé. Ezek a materiális viszonyok nagyban befolyásolták, hogy miképpen alakítják a megvásárolt üres telket, amiben hangsúlyos szerepet kapott a közlekedési elvárások teljesítése azzal, hogy végül a József utcát átlósan összekötve, pusztán két kis háromszög alakú felülettel rendelkező „közteret” hoztak létre.

Ez a fajta téri struktúra később visszahatott a térhez való viszonyulás és a térgyakorlatok lehetőségeire, valamint a nyilvánosság megélésének módjaira. Bár a Mikszáth Kálmán tér történetében meghatározó szereppel bírt a környéken megtelepülő vagyonosabb társadalmi

réteg, a polgárság, valamint az egyházi személyek jelenléte, de a tér akkori megítéléséből, leírásaiból is kiderült, hogy ennek akkoriban nem igazán volt jelentősége a társas életben. A térhasználat csendesebb, visszafogott formáihoz hozzájárult, hogy a szabályozások révén létrejött terület leginkább az átlós mozgást és áthaladást segítette elő, nem pedig az intenzív közösségi élet kialakulását. Hiába voltak nagyszámú arisztokrata építkezések a környéken, valamint magát a teret keretező épületeket is a vagyonosabb polgárság húzta fel, a tér elrendezése csak nagyon korlátozott bevonódást tett lehetővé használói számára.

Ez a meghitt, a társas élet szempontjából azonban jelentéktelen téri világ a szocializmus időszakában szinte teljesen elvesztette intimitását, a materiális viszonyok további „szigorodásával” (elkerített szabad füves terület, parkoló autók megjelenése) az áthaladáson túl nemigen tudott egyéb térgyakorlat rutinizálódni. A fizikai környezet ilyen meghatározottsága tehát nagyban befolyásolta az emberek térhez való viszonyulását. A korábban megismert, főleg korzózásra alkalmas, de csendességével és nyugalmasságával azért némiképp élhetőséget biztosító téren már nem szívesen tartózkodtak az emberek; az interjúk kutatásból is kiderült, hogy jelentéktelen, szürke területként emlékeztek vissza rá az interjúalanyok. A térhasználat kimerült a gyors továbbhaladásban vagy épp a téren található épületekbe való betérésben. A térnek egyáltalán nem volt megtartóereje és erősen függött működése az ott lévő intézményektől, melyek azért valamennyi forgalmat, csekély számú társas interakciót biztosítottak, hogy ne üresedjen ki teljesen a terület. Ekkoriban köztéri jelentőséggel főleg a fontosabb közlekedési csomópontok bírtak, az elbeszélésekből sokkal hangsúlyosabban is jelentek meg ezek a forgalmasabb terek (Blaha Lujza tér, Nagyváradi tér). Csak később, az alternatív kultúra megjelenésével helyeződött valamelyest hangsúly a Józsefváros belső területeire, de ebben nem a köztereknek, hanem sokkal inkább a Mikszáth Kálmán tér – Krúdy Gyula utca – Lőrinc pap tér vonalon megtelepedő népszerű underground helyeknek volt szerepe. Elmondható az interjúk alapján, hogy ekkor nem a térnek, hanem főleg a tengelyt képző Krúdy Gyula utcának volt jelentősebb szerepe, de annak is csak az említett szubkultúra számára.

Az elemzés elején bemutatott történeti kutatásra, valamint a megújulást megelőző állapotok empirikus felderítésére – szociológiai szempontból – azért is volt szükség, mert az akkori téri struktúra, az ott meghonosodó egyházi és oktatási intézmények, a polgári társadalom térhasználat, majd az alternatív kultúra rövid élete erősen meghatározta, hogy a megújulás során hogyan nyúljanak hozzá az épített környezethez, milyen társadalmi szerepet tulajdonítsanak a térnek. A történeti aspektus figyelembevételével láthatóvá vált, hogy egy téri valóság nem tud a semmiből, megalapozatlanul kialakulni, azt mindig meghatározzák a

társadalmi és tárgyi adottságok, valamint ezek összekapcsolódásai. Ha már nem is ugyanazok a szerepek, tevékenységek és értelemdadások jellemzik a teret, formálódásában nagy jelentősége volt annak, hogy letűnt korok csoportjai miképpen lakták be, éltek át és ruházták fel jelentéssel a városrész pontjait vagy helyezték át annak hangsúlyait, ami végül ahhoz vezetett, hogy a kialakuláskor megismert intim, intenzív társas életből kimaradó teret egy hosszabb, kiüresedett idő után megtalálta magának a lakosság és élettel kezdte el megtölteni. Ehhez viszont mind az épített környezetnek, mind a hozzá való viszonyulásnak módosulásokon kellett keresztülmennie, mivel a korábbi osztott, járdaszigetes forma nem adott elegendő teret a társas interakciók kibontakozásának és csak nagyon korlátozott ember-tér kapcsolatot tett lehetővé.

A tér átalakulásában tehát meghatározó tényező volt a forgalomtól felszabadított, megújult épített környezet, valamint a városvezetési szinten megszületett kulturális és történelmi adottságokra alapozó „diáknegyed” gondolata, azonban az empirikus kutatásban rámutattam, hogy a fizikai rehabilitáció még nem volt elegendő a tér feléledéséhez, az intenzív társas élet kialakulásához. A területre vonatkozó tervek és elképzelések csakis a megjelenő élénkebb térhasználat által tudtak tartalommal telítődni, a tér feléledéséhez is többek között az kellett, hogy a térgyakorlatok, társas interakciók és összefogások mentén egy újabb terület (Krúdy Gyula utca egy szakasza) tagozódjon a téri környezetbe és kerüljön ki az autós forgalom alól. A civilek által felkarolt lakossági és térhasználói érdekek térben való leképeződése után kezdett el a térhez való viszony változni, a téri aktivitás megnőni – annak ellenére, hogy a Krúdy Gyula utca közlekedési hálózathoz való kivonása nem mindenkinek volt szívügye. További hangsúlyokat kapott a terület, mikor a palotanegyedi rehabilitációk kezdetén megindult egy Mikszáth Kálmán tér-Krúdy Gyula utca gócpontú, helyi identitást erősítő akciólánc. Az Európa Belvárosa Program keretében egyrészt tehát nagyobb jelentőséget kapott a Palotanegyed Józsefváros más területéhez képest, másrészt a programsorozatok révén a Mikszáth Kálmán tér és vonzásterülete ki is emelkedett a városrész világából a megnövekedett forgalmával és eleven térhasználatával. A Mikszáth Kálmán tér esetében a forgalomtól való elzártág, a társas interakciókra való nyitottság egy olyasfajta élő „szigetet” alkotott (a Krúdy Gyula utcával és Lőrinc pap térrel egységben) a Palotanegyeden belül, amely ezen élhetőségi szempontoknak megfelelően helyet tudott biztosítani a találkozásoknak.

Következésképpen egy tér világának alakulásában nem kizárólagosan egyik vagy másik oldal, a materiális viszonyok, a városfejlesztési tervek elvont célkitűzései vagy a térhasználók térfoglalásai hatnak külön-külön, túl az esztétikai tényezőkön. Van, hogy éppen a városvezetés vagy az üzleti érdek karolja fel a lakossági igényeket a téralakítás folyamatában,

hogy elérje a gazdasági, politikai célkitűzéseit (ahogy ezt láttuk az összefogást elindító, valamint azt felkaroló szereplők esetében), de előfordul az is, hogy a térhasználók által kitaposott út tölti meg értelemmel a tervek semleges világát és állít elvárásokat a várost alakító magasabb tervezői szinttel szemben (Krúdy Gyula utca átalakítása). A tér megújulásának folyamatában azonban látni kell, hogy egy tér belakása, az objektív világ internalizálása időigényes folyamat, és nem mindig a tervezői szempontok szerint, a városvezetés érdekeit követve történik. Hiába létezett már rehabilitált állapotában a tér, a feléledéséhez szükségesek voltak ezek az élettel megtöltő emberi tevékenységek és specifikus csoportok, valamint a köztük és érdekeik között feszülő konfliktusok, hogy végül kialakuljon egy közös nevező, ami aztán újabb lehetőségeket kínált a tér lakói és használói számára. A tér tehát nem pusztán a fizikai rehabilitációnak köszönheti forgalmát és népszerűségét, ugyanakkor fontos alakítója volt a változásoknak azáltal, hogy nem merev formákban öltött végül testet, hanem az emberi tevékenységre és megváltozott viszonyokra nyitottan vált ténylegesen élhető térré.

8. Irodalomjegyzék

- Augé, Marc (1995): *Non-Places: Introduction for an Anthropology of Supermodernity*. New York, Verso Books.
- Bachelard, Gaston (2011): *A tér poétikája*. Budapest, Kijarat Kiadó.
- Berger, Peter – Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése*. Tudásszociológiai értekezés. Budapest, Józsefveg Kiadó.
- Bogyirka, Emil (1974): *A Józsefváros története*. Józsefvárosi füzetek 2. Budapest, VIII. ker. Tanács VB Józsefvárosi Művelődési Klubja
- Bollnow, Otto Friedrich (1963): *Mensch und Raum*. Stuttgart, Kohlhammer.
- Csanádi, Gábor – Csizmady Adrienne – Kocsis, János Balázs – Kőszeghy, Lea – Tomay, Kyra (2010): *Város, tervező, társadalom*. Budapest, Sík Kiadó.
- De Certeau, Michel (2010): *A cselekvés művészete*. Budapest, Kijarat Kiadó.
- Düll Andrea (2015): Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyézés, helykötődés és helyidentitás. In: Bodor Péter (szerk.): *Emlékezés, identitás, diskurzus*. Budapest, L'Harmattan. 109–130.
- Dubniczky, Zsolt (2012): *A pesti mágnásnegyed kialakulása*. Doktori értekezés.
- Eliade, Mircea (1987): *A szent és profán*. Budapest, Európa Kiadó.
- Gadamer, Hans-Georg (1994): *A szép aktualitása*. Budapest, T-Twins.
- Gyáni, Gábor (2008): *Budapest – túl jón és rosszon*. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyáni, Gábor (1998): *Az utca és a szalon*. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1890). Budapest, Új Mandátum.
- Gyáni, Gábor (1990): A városi mikroterek társadalomtörténete. *Tér és Társadalom* 4(1), 1-13. <https://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/view/160/320> letöltés dátuma: 2023.02.17.
- Halbwachs, Maurice (2018): *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest, Atlantisz.
- Heidegger, Martin (2019): *Lét és idő*. Budapest, Osiris.

- Heidegger, Martin: Építés, lakozás, gondolkodás. In: Schneller, István (2002): *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Budapest, Librarius.
- Hidas, Zoltán (2015): Helyek, emlékek, identitások – belakott világaink. In: Keszei, András – Bögre, Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet* (pp. 34-51). Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Jane, Jacobs (2016): The Uses of Sidewalks: Safety (from The Death and Life of Great American Cities [1961]) In: LeGates, R.T. – Stout, F. (eds.): *The City Reader* (pp. 149-153). New York, Routledge.
- Keszei, András (2015): Hely és emlékezet között. In: Keszei, András – Bögre, Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet* (pp. 52-73). Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Kocsis, János Balázs (2009): *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten 1930-1985*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Kvale, Steinar (2005): *Az interjú*. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba. Budapest, Jósöveg
- McQuire, Scott (2010): A nyilvános tér megteremtése. In: Szijártó Zsolt (szerk.): *Köz/tér*. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések
- Meggyesi, Tamás (2005): *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Budapest, Terc.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In: Aetas (14) 3. pp. 142-157. <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html> Letöltés dátuma: 2023. 01.05.
- Merleau-Ponty, Maurice (2012): *Az észlelés fenomenológiája*. Budapest, L'Harmattan.
- Schneller, István (2002): *Az építészeti tér minőségi dimenziói*. Budapest, Librarius.
- Sennett, Richard (1978): *The Fall of Public Man*. New York, Vintage.
- Sennett, Richard (1992): *The Uses of Disorder*. Personal Identity and City Life. New York, W.W. Norton & Company.
- Sennett, Richard (1994): *Flesh and Stone*. The Body and the City in Western Civilization. London, Penguin Books.
- Sennett, Richard – Sendra, Pablo (2020): *A rendezetlenség megtervezése*. Kísérletek és zavarok a városban. Budapest, Pallas Athéné Könyvkiadó.
- Simmel, Georg (1973): A nagyváros és a szellemi élet. In: Georg Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* (pp. 543-560). Budapest, Gondolat.
- Szirmai, Viktória (2019): *Városok és városlakók*. A befogadó és a kirekesztő városok. Budapest, Corvina Kiadó
- Pogány, Frigyes (1960): *Terek és utcák művészete*. Budapest, Műszaki könyvkiadó.
- Rév8 Rt. – Ingatlan és Befektetés (2003): *Sokszínű városrehabilitáció*. Budapest, Immopress Kiadó.
- Tihanyi, Dominika (2012): *Kreatív stratégiák és a köztéri művészet szerepe a városrehabilitációban*. DLA értekezés
- Turányi, Kornél (1972): *A Józsefváros története*. Józsefvárosi füzetek. Budapest, VIII. ker. Tanács VB Józsefvárosi Művelődési Klubja
- [sz.n.] (2012): *Palotanegyed most*. Útikönyv a Palotanegyedhez. Józsefváros Önkormányzata, Budapest.

9. Mellékletek

9.1. Interjúalanyok listája

	Nem	Kor	Megjegyzés
1.	nő	60 éves	korábbi józsefvárosi lakos
2.	nő	47 éves	Krúdy Gyula utcai lakos
3.	férfi	88 éves	születésétől fogva józsefvárosi lakos
4.	férfi	61 éves	vendéglátós
5.	férfi	52 éves	szakértői interjú I.
6.	nő	46 éves	szakértői interjú II.
7.	férfi	-	szakértői interjú III.
8.	férfi	49 éves	szakértői interjú IV.
9.	férfi	-	szakértői interjú V.
10.	nő	52 éves	vendéglátós
11.	nő	47 éves	a tér Krúdy Gyula utcai sarkán él
12.	nő	24 éves	egyetemista, rendszeres térhasználó, józsefvárosi lakos
13.	férfi	27 éves	egyetemista, rendszeres térhasználó
14.	férfi	27 éves	külföldi tartózkodása ellenére visszatérő térhasználó
15.	férfi	24 éves	visszatérő térhasználó
16.	nő	29 éves	egykori palotanegyedi lakos
17.	férfi	25 éves	egyetemista
18.	nő	28 éves	vendéglátós
19.	férfi	-	egykori piarista diák, interjúja kimaradt az elemzésből
20.	nő	-	szakértői interjú VI.

9.2. Képi források

1. ábra Az 1838-as árvíz térképe az épületkárok és a tervezett árvízlevezető csatorna ábrázolásával. Forrás: HIM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtár, Jelzet: G I h 3312

2. ábra Pest város térképe 1871-ből. Forrás: Budapest Főváros Levéltára/ Jelzet: HU_BFL_XV_16_B_2021_026_0005

3. ábra Mikszáth Kálmán tér (kép idejében Reviczky tér) a Baross utca felől jövet, a Szentkirályi utcából nézve. Forrás: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest-képtár. Jelzet: K001864

4. ábra Mikszáth Kálmán tér 1961-ben, középen a díszkúton még Kovács Ferenc „Olvasó lány” című alkotása. Forrás: Fortepan/ Képszám: 101150

5. ábra Mikszáth Kálmán tér parkoló autókkal és már a Mikszáth Kálmán-szoborral. Forrás: Granasztói Pál: Budapest egy építész szemével. Corvina Kiadó, Budapest.

6. ábra Mikszáth Kálmán tér 2002-ben. Forrás: Népszabadság, 2002. március 6. 37. oldal

9.3. Térhasználói interjúvázlat

1. Hogyan kötődik a Mikszáth térhez, a környékhez? Mióta él/dolgozik itt?
2. Milyen volt a tér az Ön legkorábbi emlékei alapján? Milyen személyes emlékei vannak ebből az időszakból?
3. Milyen volt az épületek állapota? Az egyes épületekben milyen intézmények, szolgáltatások foglaltak helyet? Mit tud a tér és az épületei történetéről?
4. Milyen volt a tér elrendezése? Miket lehetett ott csinálni akkoriban?
5. Mekkora forgalma volt akkoriban a térnek?
6. Mit csináltak mások ott a téren? Milyen célból fordultak ott meg?
7. Miképpen kapcsolódott a tér a környezetéhez, mennyire illett a környező terek és utcák világába? Milyen jelentősége volt a térnek a környéken?
8. Mit jelentett az Ön számára akkor a Mikszáth Kálmán tér? Mit szeretett és mit nem szeretett benne?
9. Mikor/mivel kezdődött meg a Mikszáth Kálmán tér átalakulása? Hogyan emlékszik erre vissza? Milyen ütemben zajlott ez az átalakulás?
10. Hogyan változott az épített környezet állapota és a tér elrendezése?
11. Ez miképpen befolyásolta a térhasználat alakulását? Miket lehetett csinálni az így megváltozott téren?
12. Mennyire át- és körbejárható a tér most? Mit lehet ott csinálni?
13. Mekkora forgalma most a térnek?
14. Milyen új szolgáltatások, intézmények jelentek meg a környéken? Ez hogyan befolyásolta a tér arculatát?
15. Érzett-e változást a tér forgalmában és elrendezésében az elmúlt években?
16. Miképpen kapcsolódik a tér a környezetéhez jelenleg, mennyire illik a környező terek és utcák világába?
17. Milyen jelentősége van a térnek most a környéken?
18. Ön szerint mennyire van meg a köztudatban a Mikszáth Kálmán tér megléte?
19. Mi az, ami jelenleg meghatározza a Mikszáth Kálmán teret?
20. Milyen érzés most a Mikszáth Kálmán téren lenni?
21. Mit jelent az Önnek a Mikszáth Kálmán tér?
22. Ha lenne lehetősége átalakítani a teret, mit változtatna rajta?

9.4. Tervezői interjúvázlat

1. Mikor és ki kérte fel Önt/Önöket a Mikszáth Kálmán tér megtervezésére?
2. Milyen okból történt a felkérés? Mi volt a szándéka a megbízónak a Mikszáth Kálmán tér megújításával?
3. Hogyan nézett ki a Mikszáth Kálmán tér a megújulás előtt?
4. Hogyan használták a teret az emberek?
 - a. Volt-e megtartó ereje a térnek?
 - b. Mit lehetett ott csinálni, mire adott lehetőséget a tér?
 - c. Milyen érzés volt a téren tartózkodni?
5. Mi volt a koncepciója a Mikszáth Kálmán térre vonatkozóan? Meséljen nekem a tervekről
 - a. Miért pont így alakította át a fizikai környezetet?
 - b. Milyen társadalmi célok fogalmazódtak meg a térre vonatkozóan?
6. A tér mely része került forgalom alól kivonásra?
7. Hogyan változott a tér az újítási folyamatokkal?